

De Tweede Wereldoorlog en Breda. Geschiedschrijving en beeldvorming

door

JOOP BAKKER

Bestaat er een beeld van Breda in de Tweede Wereldoorlog? Ja en nee! Voor het bevestigende antwoord hoeven we maar te kijken naar de vele persoonlijke getuigenissen en verhalen van inwoners uit Breda, die de oorlog aan den lijve hebben ondervonden, en naar de publicaties die over de oorlogsperiode tot nu toe zijn verschenen. Publicaties die vooral gaan over de 'hoogtepunten': verzet, bevrijding, of over de 'dieptepunten': de Vlucht, Duitse maatregelen tegen individuen of groepen uit de burgerij, het drama op de Vloeiweide. In de tegenstelling, die met de twee categorieën onderwerpen wordt uitgedrukt, valt onmiddellijk het gebruikelijke beeld te herkennen van 'goed of fout', dat zolang de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog lijkt te hebben bepaald. Hoe juist is dat beeld?

Voor een verklaring van het ontkennende antwoord met betrekking tot een Breda's beeld van de Tweede Wereldoorlog, is de argumentatie complexer. Eerst zouden we het eens moeten worden over wat een historisch beeld inhoudt om het verantwoord en geldig te doen zijn. Feit is in ieder geval, dat er geen publicatie over Breda en de Tweede Wereldoorlog is verschenen, die de hele oorlogsperiode in al zijn facetten beschrijft en probeert uit te gaan van het standpunt van alle deelnemers. Het blijft in bijna al de verschenen artikelen, fotoboeken en boeken beperkt tot een fragmentarische beeldvorming en een verbrokkeld feitenrelaas, waarin aan een analyse niet of nauwelijks wordt toegekomen.

De bedoeling van dit artikel is meerledig. Allereerst wil het een stand van zaken geven van de geschiedschrijving over de oorlogs- en bezettingsperiode van Breda tot nu toe, gezien in het licht van de ontwikkeling van de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog in het algemeen. Vervolgens zal een aantal gebeurtenissen uit de oorlogsperiode worden beschreven die zo aangrijpend waren, dat er een bepaalde menings- en beeldvorming over is ontstaan – soms een tegenstrijdige – die niet of nauwelijks aan twijfel onderhevig is en die een bepaalde richting heeft gegeven aan het schrijven en spreken over Breda en de Tweede Wereldoorlog.

De Bredase geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog en de bezetting

Aan het eind van dit artikel wordt als bijlage een lijst van uitgaven weergegeven, die op een of andere wijze aandacht besteden aan gebeurtenissen die met de periode van de oorlog en de bezetting van Breda te maken hebben. Alleen al de lengte ervan is een bewijs van de greep van de oorlog op het geheugen van het publiek. Een

klein aantal werken heeft niet rechtstreeks betrekking op de bezettingsperiode maar heeft een ander onderwerp als uitgangspunt, waarbinnen ook de bezettingsperiode valt. Een voorbeeld daarvan is het *Jubileumboek Hollandsche Kunstzijde Industrie voor het Personeel, 1921-1946* (nr. 66 van de bijlage), dat weliswaar ook de voor de HKI zeer belangrijke periode van de oorlog omvat, waarin de vraag van belang was in hoeverre er al of niet voor de Duitsers geproduceerd mocht of moest worden, maar dat zorgvuldig elke toespeling daarop vermeed. Zeer zeker gebeurde dat uit voorzichtigheid: een aantal zaken was te gevoelig in die bevrijdingsperiode; en ook uit onmacht: zo kort na de oorlog was het moeilijk een adequaat beeld te schetsen.

De vermelding van het jubileumboek van de HKI wijst direct al op één van de grote lacunes in de geschiedschrijving over Breda en de oorlog: de rol en betekenis van de in de stad aanwezige bedrijven, hun verhouding tot de Duitse bezetter, de grenzen van hun werken voor de bezetter, de verantwoordelijkheid om het bedrijf al of niet draaiende te houden ter zekerstelling van de werkgelegenheid van het personeel, dat anders voor gedwongen arbeid zou zijn ingezet. Een studie over het Bredase bedrijfsleven en de bezettingsperiode zou zeker op zijn plaats zijn gezien het aantal in de stad aanwezige grote ondernemingen, die van groot belang voor de oorlogsindustrie waren: de al genoemde HKI, De Etna, IJzergieterij Gebr. Touw, IJzergieterij Cosijn en Machinefabriek Breda v/h Backer en Rueb. Voor de in de stad aanwezige genots- en voedingsmiddelenbedrijven zoals Kwatta, De Faam, Hero en Preservenbedrijf, lijkt het antwoord op de vraag naar doorwerken tijdens de bezetting ogenschijnlijk minder gevoelig te liggen.

De verscheidenheid aan inhoud, vorm en kwaliteit van de publicaties over de oorlog en de bezetting van Breda is zeer groot. Slechts een klein deel ervan is echter gebaseerd op gedegen literatuur- en bronnenonderzoek en verdient daardoor de kwalificatie 'wetenschappelijk'. Veel publicaties zijn verzamelingen van interessante teksten en foto's of neergeschreven persoonlijke getuigenissen over gebeurtenissen, die diep ingrepen in het persoonlijk leven van burgers, met een opvallend aandeel over de gedwongen evacuatie tijdens de Meidagen van 1940, en de bevrijding in oktober 1944.

Een eerste belangrijk verslag van de oorlogsgebeurtenissen, met de nadruk op het laatste bevrijdingsjaar, werd opgetekend door Anne Hallema.¹ Diens eigenlijke beroep was onderwijzer-opvoeder aan 'de Heyacker', de Tuchtchool voor jongens aan de Galderseweg, maar hij genoot vooral bekendheid als schrijver van talloze historisch-heimkundige artikelen. Tijdens de bezetting had hij connecties met het verzet gehad en na de oorlog trad hij op als regionaal medewerker van het pas opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, waarvoor hij met behulp van kringen uit het verzet documentatiemateriaal verzamelde.² Zijn eigen ervaringen en een klein deel van dit materiaal, voor zover dat niet over personen ging, gebruikte hij voor de samenstelling van zijn boek *Breda vertelt van zijn bevrijding*.

Een volgende poging om tot vastlegging van de oorlogsperiode te komen wordt gevormd door het werk van de *Studiegroep Breda en omgeving in de Tweede Wereldoorlog*, die in de zeventiger jaren een periodiek uitgaf met een aantal artikelen, vooral over het begin en het einde van de oorlog. In totaal werden er tien nummers van het tijdschrift uitgegeven. Het is hoofdzakelijk gebleven bij de studie van een

1. A. Hallema, amateur-historicus en leraar-opvoeder aan de “Heyacker”, Tuchtchool voor jongens in Breda.

beperkt aantal onderwerpen: de meidagen van 1940, de evacuatie of vlucht en de annexatie. Daarbij is veelvuldig gebruikt gemaakt van het afdrukken van bijbehorende documenten, zonder veel analyse of uitleg. (Zie nr. 64 van de bijlage).

Van 1977 tot 1982 werd door de stichting ‘Breda toen en nu’ de periodiek *Breda, tijdschrift voor Bredanaars* uitgegeven. Het had als doel Bredanaars te interesseren voor de geschiedenis van hun stad door artikelen en materiaal uit te geven over interessante gebeurtenissen, personen en gebouwen. De geschiedenisleraar Wim Mol van het Museum van Oorlog en Vrede aan de Ginnekenweg in Breda was de drijvende kracht achter de uitgave. Van de negentien nummers bevat een aantal materiaal over de oorlogsperiode, met name over de evacuatie, zonder veel toelichting. (Zie nrs. 20, 41, 45 en 54 van de bijlage).

Het laatste nummer van de uitgaven van de *Studiegroep Breda en omgeving in de Tweede Wereldoorlog* vermeldde op de kaft de oprichting van het generaal Maczek Museum in 1981. Eén van de drijvende krachten achter het museum, Cees Coenders met zijn uitgeverij en drukkerij Brabantia Nostra, was in de jaren tachtig actief met de verzorging van uitgaven, die de oorlog, het verzet in Noordwest-Brabant en de bevrijding van Breda tot onderwerp hadden. (Zie nrs. 2, 9, 10, 11, 16, 49 van de bijlage). Vermeldenswaard zijn vooral de publicaties van Jan Buitkamp over de verschillende verzetsgroepen in het westen van Noord-Brabant en Zeeland.

2. “De Vlucht”, mei 1940, linkerdeel van een drieluik over Breda en de Tweede Wereldoorlog door G. de Marée.

In 1990 verscheen het lang verwachte derde deel van de *Geschiedenis van Breda*, met als ondertitel: *Hoofdpijnen en Accenten, 1795-1960*.³ In hoofdstuk vier is paragraaf zeven gewijd aan de Tweede Wereldoorlog, lopend van pagina 306 tot en met 331, waarvan acht met foto's. De auteur begint in de eerste alinea met de opmerking, dat de Tweede Wereldoorlog *als bijzonder thema uit de Bredase geschiedenis extra aandacht verdient* en vervolgt aan het eind daarvan met *dit onderdeel blijft beperkt tot een schets, zonder veel interpretatie. Gaarne worden tijdgenoten aan het woord gelaten, waardoor een impressionistische verhaal ontstaat*.⁴ Een van die tijdgenoten was Bert Voeten, die de eerste jaren van de bezetting journalist was bij een Bredase krant. Hij hield tijdens de oorlog een dagboek bij dat kort na de bevrijding werd uitgegeven.⁵ Lange citaten werden er door Duijghuisen uit weergegeven voor de eerste twee jaren van de bezetting. Voor de laatste periode werd vooral gebruik gemaakt van interviews⁶, die in de jaren tachtig zijn opgenomen, en van het hierboven genoemde werk van Hallema. Al met al geeft de *Geschiedenis van Breda*, ondanks de 'extra aandacht' die het volgens de auteur verdiende, een zeer beperkt en onvolledig beeld van Breda in de Tweede Wereldoorlog.

In 1994 werd herdacht, dat Breda vijftig jaar daarvoor, op 29 oktober 1944, was

3. Herinnering aan de evacuatie, mei 1940, tegel door Willem Huybregh.

bevrijd. Voor de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda *De Oranjeboom* was dat aanleiding voor het organiseren van een symposium in samenwerking met de KMA. De lezingen werden, na enige bewerking, in het jaarboek opgenomen en aangevuld met een artikel over de evacuatie van Breda en de lotgevallen van de joodse inwoners van de stad. In totaal bevat het nummer acht artikelen. Vijf ervan gaan over Bredase gebeurtenissen tijdens of vlak na de oorlog: de evacuatie van Breda, de Bredase joden en de holocaust, de radiopost van de Ordedienst op de Vloeiweide te Rijsbergen, de voormalige illegaliteit en de onbestuurlijke situatie in Breda in de periode van oktober 1944 tot mei 1945 en over de moeilijke eerste jaren na de bevrijding van de stad.⁷ De overige drie artikelen gaan over het verzet in het laatste oorlogsjaar, het Noord-Brabantse strijdtoneel in de periode september-november 1944 en de zorg om oudstrijders, oorlogsgraven en -monumenten in Breda, 1944-1964.

Het jaarboek van 1994 vormt met zijn acht artikelen het leeuwendeel van de wetenschappelijke, op bronnenmateriaal gebaseerde bestudering van de Bredase oorlogs- en bezettingsgeschiedenis.

Dat zoveel publicaties bijna steeds over dezelfde kwesties gaan is niet zo verwonderlijk, zeker niet voor de eerste periode na de oorlog. Voor de meeste mensen is die periode de tijd geweest, waarin ze in het reine probeerden te komen met het recente verleden waar ze zelf deel van uitmaakten. Tienduizenden inwoners van Breda en omgeving hadden in de meidagen van 1940 huis en haard moeten verlaten

4. Bevrijding: publiek in de Dillenburgstraat bij het binnentrekken van de Poolse troepen.

voor een plotselinge vlucht, die diep ingreep in hun dagelijks leven en achteraf gezien helemaal niet nodig bleek geweest te zijn. Drieënehalf jaar lang werd de bevolking in toenemende mate getroffen door steeds meer en onderdrukkende Duitse maatregelen, waardoor het verlangen naar de bevrijding steeds sterker werd. In de kringen van het verzet werd de behoefte gevoeld het eigen lijden en de heroïek ervan vast te leggen voor het nageslacht. Dit alles behoorde tot de periode van de persoonlijke verwerking. Waar de geschiedschrijving van Breda over de bezettingsperiode echter nog steeds niet aan toegekomen is, zelfs niet na meer dan vijftig jaar na de afloop van de oorlog, is een feitelijk relaas van geheel de bezettingsperiode met alle betrokken meespelende personen uit bestuur en bevolking.

Voor de beschrijving van de algemene, nationale geschiedenis van oorlog en bezetting is er het werk van dr. L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Een allesomvattende beschrijving van de geschiedenis van een regio of afzonderlijke gemeente in de bezettingstijd, met alle aspecten die daarbij horen, is nog nauwelijks te vinden, zeker niet voor Noord-Brabant. Wanneer gekeken wordt naar het overzicht van bronnen en literatuur over Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog, dat in het herdenkingsjaar 1994 is uitgegeven, valt te constateren, dat tot de dag van vandaag, in geen enkele Brabantse gemeente een poging tot een totaalbeeld van een gemeente tijdens de oorlog is ondernomen.⁸ Het blijft bij

5. Herinnering aan de bevrijding, tegel door Willem Huybregh.

fragmentarische berichtgeving en bestudering van onderdelen of bepaalde personen uit de bezettingsgeschiedenis. Voor de Bredase geschiedschrijving over de bezettingsperiode is dezelfde conclusie te trekken en de constatering te maken, dat op zorgvuldig archiefonderzoek gebaseerde studies gering in aantal zijn.

De Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog en de bezetting: ontwikkeling en tendensen

Nog tijdens de oorlog werd uit het besef, dat geen informatie verloren mocht gaan over gebeurtenissen uit een zo belangrijke periode van de Nederlandse geschiedenis, de voorbereiding getroffen voor een 'Rijksbureau voor de documentatie van de geschiedenis van Nederland in oorlogstijd'. De oprichting ervan was te vinden in de eerste serie naoorlogse besluiten, die onder de verantwoordelijkheid van het College van Vertrouwensmannen was opgenomen in een speciale editie van de *Staatscourant*.⁹ Weliswaar werden al die besluiten weer ingetrokken door het kort daarop in Den Haag arriverende Militaire Gezag, maar de werkzaamheden van het instituut, dat lang bekend stond onder de afkorting RIOD (Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie), en nu als NIOD (Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie), werden toch begonnen. De Bredase geschiedschrijver Anne Hallema werd vanaf het begin medewerker. Een nieuw officieel oprichtingsbesluit werd pas in 1947 uitgevaardigd.

Dominerend in de stroom van publicaties van het instituut werd het 'levenswerk' van L. de Jong, de eerste directeur, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, bestaande uit 14 delen, uitgegeven in totaal 29 banden. De invloed van De Jongs werk op de publieke opinie werd sterk bevorderd door de bij de uitgave van elk deel voorkomende openbare optredens van De Jong. Bekend bij het grote publiek, zij het in iets mindere mate, werden ook het boek van J. Presser over de jodenvervolgving en van B.A. Sijes over de arbeidsinzet, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland.¹⁰

Niet toevallig werd in het decennium dat deze boeken werden uitgegeven, ook een mentaliteitswijziging zichtbaar ten opzichte van de beleving van de Tweede Wereldoorlog. In de eerste periode na de oorlog was de houding van het overgrote deel van de bevolking, nadat men over de ondervonden ellende van de bezetting en de euforie van de bevrijding heen was: de oorlog zo snel mogelijk vergeten en overgaan tot de orde van de dag, de opbouw van het land en het eigen leven. Dat was zeker zo toen na enkele jaren de zuivering achter de rug was. Terugzien op de oorlog was vooral een aangelegenheid voor de relatief kleine groep Nederlanders, die het verlies van personen of have en goed te betreuren hadden. Het begin van de ommekeer kwam met de 'voorloper' van De Jongs hoofdwerk, de televisieserie *De Bezetting* uitgezonden in de jaren 1960-1965. In woord en beeld werden oorlog en bezetting onder de aandacht van het grote publiek gebracht en werden ze onderwerp van discussie.

In de volgende decennia begon de stroom boeken over de oorlog steeds grotere vorm aan te nemen.¹¹ Of, om de enigszins chargerende woorden van Chris van der Heijden aan te halen in zijn recent verschenen boek *Grijs*:

*Alsof het Koninkrijk [van De Jong] nog niet genoeg was, begonnen allen terug te kijken. Boekhandels en bibliotheken, boekenkasten en media werden overstelpt met geschriften over verzetsgroepen en collaborateurs, onderduikers en fusillades, razzia's en aanslagen, hongertochten, ontsnappingen, ja zelfs verhandelingen over oorlogsrecepten, aanwijzingen voor het stoken van nooddacheltjes en beschouwingen over de schaaksport in oorlogstijd. Elke gemeente of groepering voelde zich verplicht het hare bij te dragen.*¹²

Kijkend naar de jaartallen op de lijst van publicaties over de bezettingstijd gelden deze opmerkingen zeker ook voor Breda.

Zonder tekort te willen doen aan de grote verscheidenheid in benaderingswijze en uitwerking die deze stroom van boeken en artikelen vertoont, hebben ze allemaal een gemeenschappelijke ondergrond of tendens: steeds wordt door de auteurs in meer of mindere mate, bewust of onbewust, gekeken naar de reacties van Nederlanders ten opzichte van de bezetter en zijn maatregelen. Hoe reageerden ze op de bezetting? Kozen ze de collaboratie of het verzet? Niet kiezen of een beetje van het één en een beetje van het ander kiezen was niet mogelijk, in ieder geval niet gewenst. Op deze wijze kwam, in de woorden van Blom, de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog terecht 'In de ban van goed of fout'. Fascisme en vooral de nationaal-socialistische variant van het Duitse Derde Rijk, bleken na de afloop van de grote strijd zo afschuwelijk en demonisch te zijn geweest, dat iedere vorm

van steun er aan, vóór en tijdens de oorlog, toen nog niet of nauwelijks in volle omvang geweten kon worden hoe erg ze waren, ondenkbaar en dus 'fout' was. De geschiedschrijving over de bezettingsperiode kreeg een vanzelfsprekende morele dimensie, vol van waardeoordelen, die vaak tot véroordeling leidde.¹³ Zo verwierf de geschiedschrijving een tweeledig kenmerk van zowel moralistische eenzijdigheid als van oordelen achteraf.

In de eerste helft van de jaren tachtig begon in de wetenschappelijke geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog een kentering op te treden. In 1983 werden twee redes uitgesproken met de geschiedschrijving over de bezetting als onderwerp.¹⁴ Kern van de vraagstelling was: zullen de historici zich weten los te maken van het eenzijdige perspectief en tot een nieuwe vraagstelling over de bezettingsperiode komen, die tot nieuwe inzichten zal leiden? Volgens de door Blom geciteerde M.C. Brands belemmerden waardeoordelen immers het komen tot kennis.¹⁵ Al een paar jaar daarvoor, in 1977, was E.H. Kossmann in deel drie van de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* tot een eerste nuancering gekomen van de tegenstelling 'collaboratie en verzet'.¹⁶ De overgrote meerderheid van de bevolking der Lage Landen beschouwde volgens hem het nationaal-socialisme en de overheersing door de bezetter als verwerpelijk maar toch waren velen bereid zich aan te passen, te accommoderen, omdat de Duitse overwinning voorlopig niet ongedaan te maken was en het daarom maar beter was 'zich in zijn lot te schikken'. Kossmann legde bij zijn uitleg van het begrip accommodatie overigens veel nadruk op de sociaal-economische aanpassingsbereidheid bij de secretarissen-generaal en het bedrijfsleven omwille van de belangen van eigen bedrijf en bevolking, en minder op de politieke collaboratie, die uit was op eigenbelang. Sindsdien is het begrip accommodatie, oorspronkelijk bedoeld als een omschrijving voor een houding tussen 'goed' en 'fout' in, een eigen leven gaan leiden en heeft het een betekenis gekregen, die ook niet al te gunstig meer klinkt. Zich aanpassen of zich ergens bij neerleggen is immers geen voorbeeld van een duidelijke gekozen positie. Zo kreeg de term, die als doel had een neutraler betekenis te geven aan het gedrag van veel mensen ten tijde van de Duitse bezetting, toch weer een moreel geladen betekenis.

In 1990 verscheen de Nederlandse vertaling van een boek van de Duitse historicus Gerhard Hirschfeld, dat in 1984 voor het eerst in het Duits was verschenen.¹⁷ In de inleiding van het werk kwam hij tot de vaststelling, dat het woord collaboratie in de discussie over de periode van de bezetting een dermate geladen betekenis heeft gekregen, dat het gebruik ervan een open en kritische bestudering van het verschijnsel zeer moeilijk heeft gemaakt.¹⁸ Hij vond het aan te bevelen om bij de bestudering van het verschijnsel collaboratie de specifieke vormen te bestuderen en de beweegredenen ertoe. In plaats van één onderzoek naar collaboratie drong hij aan op afzonderlijke maar samenhangende 'case studies' om op die manier een systematische analyse te maken van de vele vormen van collaboratie, bedoeld in de neutrale betekenis van samenwerking.¹⁹ Feitelijk pleitte hij daarmee ook voor deelstudies op verschillende terreinen en niveaus. Eén categorie ervan zou mijns inziens de studie kunnen zijn naar de lokale geschiedenissen van de oorlog: de bezettingpolitiek ter plaatse, de samenwerking door bestuurders, bedrijfsleven en particulieren met de bezetter, mét de beweegredenen die daarbij hoorden. Het grote werk van De Jong is een 'nationa-

le' geschiedschrijving van de oorlog, gebaseerd op wat in heel Nederland gebeurd is maar het zou interessant zijn het nationale beeld te vergelijken met de 'lokale' beelden, de lokale met elkaar, en vervolgens weer met het beeld dat De Jong zo nadrukkelijk heeft weergegeven, daardoor eventuele verschillen aan het licht te brengen en naar verklaringen daarvan te zoeken. Een voorbeeld van een lokale vergelijking is het artikel van H. Flap, W. Arts en K. Ultee in de bundel *De organisatie van de bezetting* over de jodenvervolging.²⁰ Ook op andere terreinen zouden dergelijke lokale en vergelijkende interlokale studies aanbeveling verdienen. Zoals Blom in zijn artikel *In de ban van goed of fout* pleitte voor een versterking van het internationaal vergelijkend element in de Nederlandse bestudering van de bezettingstijd, is een 'intra-nationaal', een intern vergelijkend element evenzeer op zijn plaats.²¹

De stroom van uitgaven over de bezetting in de jaren zestig tot en met tachtig had als gevolg, dat het verleden van de oorlog op indringende wijze in Nederland en ook elders, met name in de Verenigde Staten, in herinnering werd gebracht en in de publieke opinie werd verankerd. Vooral het afschuwelijke leed van de slachtoffers. De vraag naar hoe al die verschrikkingen, vooral de joden aangedaan, hadden kunnen gebeuren werd steeds sterker. De beschrijving van het leed van de slachtoffers bracht ook de daders in beeld en vervolgens de omstanders. De schuldigheid van de daders stond daarbij onmiddellijk vast. Voor de omstanders, die hadden toegekeken en niets gedaan, duurde dat iets langer. Gevolg was, dat tot op heden publicaties verschijnen, die het aandeel in de schuld proberen vast te leggen van de meest uiteenlopende personen en instellingen. Zeer recent gebeurde dat bijvoorbeeld door de Amerikaan Edwin Black, die de medeplichtigheid aan de uitroeiing van de joden probeert aan te tonen van de firma IBM, die het ponskaartensysteem van zijn dochterfirma Hollerith ter beschikking had gesteld van de Duitse overheid. Die kon daarmee tot een efficiënte registratie van de bevolking overgaan.²² Het vervolg van de concentratie op de vaststelling van dader- en slachtofferschap is het bekennen van schuld door of namens de daders en het uitspreken van excuses voor het aangerichte leed. De laatste stap op deze weg is het betalen van financiële vergoedingen aan de slachtoffers of hun nabestaanden.

Proberen historici steeds meer tot een afstandelijke, minder moralistische benadering van de oorlogsgebeurtenissen te komen, de publieke opinie, daarin gesteund door de media en de politiek, houdt niet op de slachtofferrol, eerst van de joden, en later van andere getroffen en uit de oorlog te benadrukken en daarvoor excuses te vragen van daders en omstanders. Het morele schema van 'goed of fout' is op die manier in de herinnering van het grote publiek nog volop aanwezig terwijl de wetenschappelijke geschiedschrijving terug is op de uitgangspunten, die bij het vak horen, namelijk distantie en objectiviteit, zonder een nadrukkelijk moralistische benadering en zonder de normen van de eigen tijd toe te passen op het verleden.²³

Voorbeelden van gebeurtenissen, die van invloed zijn geweest op de Bredase beeldvorming over oorlog en bezetting

Gedurende de oorlog en de bezetting heeft zich te Breda een aantal gebeurtenissen afgespeeld, waarover niet of nauwelijks discussie bestaat voor zover het criterium

‘goed of fout’ moet worden gehanteerd. Het beeld dat ervan bestaat is duidelijk. Er kan nog wel een verschil van mening bestaan over onderdelen van de feitelijke toedracht maar over het morele gelijk of ongelijk bestaat geen twijfel. Zo zijn executies door de bezetter en zijn handlangers van Nederlanders fout en executies of aanslagen door Nederlanders op Duitsers of hun handlangers goed. Alleen al het twijfelen hieraan zou een vermetele daad van onvaderlandslievendheid betekenen en een storm van kritiek doen opwaaien van de kant van de meeste land- en stadgenoten.

Over sommige gebeurtenissen is het minder duidelijk welke morele beoordeling er aan gegeven moet worden of zijn de meningen sterk verdeeld.

Van een derde categorie gebeurtenissen is nog niets of nauwelijks iets bekend en die kunnen dus nog geen onderdeel van beeldvorming zijn geweest. Daarvan kan de geschiedenis van het Bredase bedrijfsleven gedurende de bezetting als voorbeeld genoemd worden.

Hieronder volgen enkele (voor-)beelden van gebeurtenissen uit de eerste en tweede categorie, die op de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt en op de generatie vlak erna, een onuitwisbare indruk heeft nagelaten en zeer bepalend zijn geworden voor de naoorlogse beeldvorming over oorlog en bezetting.

Executies en aanslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Breda

In het waardevolle overzicht van de Bredase slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, dat door Jacques Sadee en Corrie Lossez werd samengesteld zijn de namen aan te treffen van vrijwel alle Bredanaars, die op een of andere manier tijdens de bezetting slachtoffer zijn geworden van het oorlogsgeweld.²⁴ Voor een vrijwel compleet beeld van het aantal slachtoffers en de oorzaak van hun dood wordt naar dat werk verwezen. Hier wordt slechts aandacht besteed aan een beperkt aantal, dat omgekomen is door een executie of een aanslag. Bovendien komen er personen aan de orde, die geen Bredanaar waren. Ook is er iemand bij, die wel uit Breda kwam maar niet als slachtoffer wordt gezien en daarom niet is opgenomen in genoemd overzicht, alhoewel ook hij een Bredanaar was, die stierf als gevolg van de oorlog.

De executies van 12 mei 1940

Het was de derde oorlogsdag, 12 mei 1940, vroeg in de morgen, de dag waarop Breda moest vluchten vanwege de Franse verdedigingsplannen achter de Marklinie, dat zich in Breda de eerste executies voordeden uit de periode van de Tweede Wereldoorlog. Het was ook de laatste dag vóór de Duitse bezetting van de stad. De executie werd niet uitgevoerd door de bezetter of het verzet maar door Nederlandse militairen. De gebeurtenis hoort bij de geschiedenis van oorlog en bezetting en is een illustratie van de gruwelijke zaken, die zich in een chaotische en rechteloze toestand kunnen voordoen.

Burgemeester Van Slobbe schreef op 18 juni 1940 een brief aan het waarnemend hoofd van het departement van Defensie, de secretaris-generaal – de minister was met de koningin naar Londen vertrokken – over een terechtstelling van twee militairen uit het Nederlandse leger in de tuin, een soort binnenplaats, van het

GEMEENTE BREDA

VERZOEK BIJ UW ANTWOORD
DATUM EN NUMMER AAN TE HELEN

AAN

den Heer Wnd.Hoofd van het
Departement van Defensie

K A B I N E T

TE LA GRAVEENACHT.

BERICHT OP SCHRIJVEN VAN:

ONDERWERP fusilleering.

BREDA, 18 Juni 1940.

No. I / 1937. BIJLAGEN: 1.

SVZ - IEDER SCHRIJVEN SLECHTS EEN ZAK BEHANDELEN

Ingesloten heb ik de eer U te doen toekomen een afschrift van een rapport van den hoofdagent van politie Voogt, alhier, betreffende de terechtstelling van 2 militairen van het Nederlandsche leger in den tuin van het politiebureau alhier op 1sten Pinksterdag 1940.

Toen dit rapport mij bereikte, is opdracht gegeven, terstond alle gegevens onder de politie-ambtenaren te verzamelen, die met betrekking tot deze zaak te verkrijgen zouden zijn, aangezien het gehele verloop deser aangelegenheid, met name het optreden van den in het rapport genoemden sergeant-majoor, mij eigenaardig voorkwam.

Ik heb de eer het rapport in afschrift in Uwe handen te stellen, het aan Uw beleid overlatende, wat naar Uwe meening ter zake dient te geschieden.

DE BURGEMEESTER VAN BREDA;

ONTWERP

6. Brief van burgemeester Van Slobbe aan secretaris-generaal van Defensie, over de executies van 12 mei 1940.

hoofdbureau van politie in de Veemarktstraat op Eerste Pinksterdag, 12 mei 1940. De burgemeester kwam het gehele verloop van de aangelegenheid zo merkwaardig voor, dat hij terstond opdracht had gegeven onder de politieambtenaren, die er weet van konden hebben, alle gegevens te verzamelen met betrekking tot de gebeurtenis, die maar verkregen konden worden. Het rapport, dat hoofdagent Voogt als gevolg van de opdracht heeft opgesteld is het oudste dat over de zaak is opgemaakt en bevat ondanks de beknoptheid een beschrijving van de toedracht, waarvan in latere onderzoeken en getuigenverklaringen, voorzover bekend, nauwelijks is afgeweken.²⁵ Met behulp ervan en enkele andere bronnen is het verloop van het drama als volgt te reconstrueren. In de vroege morgen, zes uur, van Pinksterzondag brachten een sergeant-majoor, vermoedelijk met de naam De Leeuw, en een onbekend gebleven soldaat, beiden van het Nederlandse leger, twee in burger geklede mannen naar het bureau. Volgens de verklaring van de sergeant-majoor waren ze beide gedeserteerd uit het legeronderdeel waartoe hij zelf ook behoorde. Op zijn bevel werden de twee naar de tuin van het politiebureau gebracht en door de soldaat met een gewerschot

in de rug gefusilleerd. Eén van hen, Joost Dirk van Wingerden uit Zwijndrecht, was onmiddellijk dood. Zijn lichaam werd naar het Diakonessenhuis overgebracht en van daaruit op 15 mei zonder overlijdensakte begraven op de protestantse begraafplaats van Zuilen. De tweede zogenaamde deserteur Hendrikus Steenbeek uit Gouda, aldus het rapport van Voogt, leefde nog en werd door dokter Vonno met behulp van een verpleegster en een verpleger van het Rode Kruis aanvankelijk naar het Diakonessenhuis overgebracht en vervolgens in de middag naar het Ignatiusziekenhuis, waar hij overleed. Op 15 mei werd hij zonder kist voorlopig begraven in de tuin van het Ignatiusziekenhuis, ook zonder overlijdensakte. Een paar dagen later kwam de zaak onder de aandacht van P.J. Cruysen, waarnemend hoofd van het Bureau Bevolking van Breda.²⁶ Hij begaf zich onmiddellijk naar het politiebureau om inlichtingen maar daar beweerde men van niets te weten. Al of niet toevallig 'geholpen' door een politiemans zag hij de militaire paspoorten van Van Wingerden en Steenbeek op een tafel liggen en moesten de aanwezige agenten wel vertellen wat er gebeurd is. Cruysen stapte verontwaardigd naar burgemeester Van Slobbe, die, naar Cruysens herinnering, zou uitgeroepen hebben: 'Dit is moord' en van mening was, dat de zaak onmiddellijk na de bevrijding gerapporteerd zou moeten worden aan de militaire autoriteiten. In werkelijkheid heeft de burgemeester niet tot na de bevrijding gewacht maar de executie, zoals we hierboven zagen, al in juni 1940 schriftelijk gemeld aan de secretaris-generaal van Defensie. Cruysen ondernam verder geen actie en liet ook geen overlijdensakte opstellen. Dat was de taak van de militaire administratie. Begin juni 1940 kwam echter de echtgenote van Steenbeek naar Breda, op zoek naar haar man. Cruysen kreeg de onaangename taak haar van het afschuwelijke eind van haar echtgenoot op de hoogte te stellen en liet, na opdracht daartoe van de burgemeester ontvangen te hebben, alsnog op 7 juni 1940 de overlijdensakte opstellen voor beide geëxecuteerden. Bij doodsoorzaak werd voorzichtigheidshalve ingevuld: 'onbekend'.²⁷ De lichamen werden opgegraven, gekist en herbegraven op de protestantse begraafplaats van Zuilen, van waaruit ze na enige tijd naar hun woonplaatsen werden overgebracht.

In 1970 verscheen het derde deel van het werk van De Jong met het verhaal van de strijd tijdens de meidagen van 1940 tegen de Duitse indringers en werd door een artikel in *De Telegraaf* het verhaal van de sergeant, die bij de Grebbeberg, na een proces, wegens desertie werd gefusilleerd, onder de aandacht van het grote publiek gebracht. Voor de heer G. Govaerts, toen op het stadhuis te Breda werkzaam als referendaris, was dat aanleiding de aandacht te vestigen op het hem al vanaf mei 1940 bekende verhaal van de executie in Breda van de twee soldaten wegens vermeende desertie, en dat zelfs zónder enige vorm van proces.²⁸ In de krantenartikelen van mei 1970 werden verschillende mensen geïnterviewd: enkele politiemensen, een paar leden van de Luchtbescherming en een oud-strijder, die in 1940 in hetzelfde legeronderdeel als de slachtoffers meegedaan had aan de strijd. Het gevolg van de eerste krantenpublicaties was, dat er op 6 mei schriftelijke vragen werden gesteld door het kamerlid Lems van de PvdA aan de minister van Justitie en een onderzoek werd gestart. In Breda werden daarvoor als getuigen uit die tijd enkele oud-politiemannen en een oud-lid van de luchtbescherming gehoord. Het proces-verbaal van die verhooren werd op 19 mei 1970 opgestuurd naar de procureur-generaal van het gerechtshof.

hof te Den Haag.²⁹ Het was echter niet de bedoeling dat na zoveel jaren een justitieel onderzoek zou worden ingesteld, daar de zaak ondertussen verjaard was en de vermoedelijke dader overleden. De enige bedoeling was de minister genoeg gegevens te verschaffen om te kunnen antwoorden op de vragen van het Kamerlid. In een gezamenlijke brief van 20 november 1970 aan de voorzitter van de Tweede Kamer bevestigden de ministers van Defensie en Justitie het verhaal van de executies op 12 mei 1940. Na het op last van burgemeester Van Slobbe door de politie opgestelde rapport van 18 juni 1940 was door de militaire justitie een onderzoek begonnen. Dat had echter de identiteit van de militair die de schoten had gelost niet kunnen vaststellen. Toen in oktober 1940 de militaire rechtbanken werden opgeheven en beslist moest worden welke rechtszaken geseponeerd konden worden, heeft een adviescommissie op 1 december 1940 met klem aan de secretaris-generaal van Defensie geadviseerd de beklagde sergeant-majoor, die het bevel tot de executie had gegeven, niet te doen terechtstaan. Conform dat advies, aldus de ministers in 1970, werd besloten de man niet verder te vervolgen. Tijdens de oorlog was zijn politieke gezindheid verdienstelijk geweest en had hij bij de Binnenlandse Strijdkrachten goed werk verricht. Inmiddels was hij overleden.³⁰ De brief van de beide ministers werd voor kennisgeving aangenomen.

Het oordeel over deze gebeurtenis uit het begin van de oorlogsgeschiedenis van Breda lijkt niet moeilijk. Het fusilleren zonder enige vorm van proces van de twee soldaten was ook volgens militair recht onterecht, zelfs als ze zouden zijn gedeserteerd, zoals de sergeant-majoor beweerde. Uit de meeste getuigenissen is echter op te maken, dat ze na de ineensstorting van de Peel-Raamlinie zich met talrijke andere militairen terugtrokken naar het westen en probeerden te ontkomen aan omsingeling en arrestatie door de Duitse invallers. Uitgeput werden Van Wingerden en Steenbeek vroeg in de morgen van de 12^e mei 1940 aangetroffen in de Bredase binnenstad. Dat kan wel een vlucht genoemd worden maar geen desertie. De burgerkleden, die ze daarbij over hun militaire plunje droegen waren een hulpmiddel om aan de Duitse aandacht te ontsnappen.

Het kwalijke of 'foute' aan deze geschiedenis is, dat het departement van Defensie vanaf het begin geweigerd heeft klaarheid te scheppen in de kwestie en nooit een ernstig en diepgaand onderzoek is begonnen én heeft doorgezet, toen dat nog mogelijk was. Het begon in september 1940 met de fictie van een officiële oorkonde aan de familie Steenbeek, waarin werd meegedeeld dat soldaat H. Steenbeek de heldendood was gestorven voor het vaderland bij de vervulling van zijn plicht. Het eindigde in 1970 met het excuus, dat gezien de verjaring en het overlijden van de sergeant-majoor een justitieel onderzoek niet meer mogelijk was.

De executie van F.J. K. van Bilsen, voormalig politiefchef van Ginneken: 19 januari 1944

Bij de Duitse inval in mei 1940 bestond het politiekorps van de gemeente Ginneken en Bavel uit tien politiemannen onder het commando van hoofdagent Frank van Bilsen. Hij was, na afloop van zijn politieopleiding, sedert 31 juli 1935 in dienst. Onduidelijk is welke opdracht burgemeester Serraris aan zijn politiemensen

7. F.J.K. van Bilsen.

gaf toen Breda en, als gevolg daarvan, ook Ginneken grotendeels vluchtte in verband met een te verwachten strijd aan de Mark tussen de Duitse invallers en de Franse troepen. De verhalen erover spreken elkaar tegen. Het lijkt erop, dat een deel van het korps de opdracht kreeg met de evacués als begeleiders mee te gaan terwijl een deel met de burgemeester zou achterblijven ter bewaking van de achtergelaten bezittingen. Burgemeester Serraris beweerde in het proces tegen Van Bilsen in december 1940 voor het ambtenarengerecht, dat hij zijn politiemensen, na het bevel tot evacuatie door de Franse generaal, opdracht had gegeven de bevolking aan te zeggen te vertrekken. Zelf zouden ze als laatste moeten blijven.³¹ Het hoofd van de Ginnekense politie deed echter heel iets anders. Om onduidelijke redenen – was het paniek, was het ruzie met de burgemeester of nog wat anders? – haalde hij bij garage Hurks de auto die daar constant ter beschikking stond van de gemeente en vluchtte in de vroege middag ermee met zijn gezin en een buurvrouw in zuidelijke richting. De buurvrouw bleef na de eerste dag in Koewacht in Zeeuws-Vlaanderen achter maar de familie Van Bilsen trok via België verder naar Frankrijk. Pas eind september keerde Van Bilsen terug zonder de auto: die had hij verkocht om tijdens de vlucht in het onderhoud van hemzelf en zijn gezin te kunnen voorzien. Zelf gaf hij tijdens het al genoemde proces als verklaring voor zijn gedrag, dat hij vertrokken was uit angst in handen van de vijand te vallen wegens de maatregelen die hij als politiefchef bij de inval tegen Duitse burgers in de gemeente had moeten nemen.³²

Het ongeoorloofde vertrek met de auto was voor Serraris aanleiding Van Bilsen op 15 mei 1940 op staande voet te schorsen en op 29 juli eervol te ontslaan. De burgemeester gaf voor het ontslag de volgende motieven op: Van Bilsen had de gemeente op 12 mei zonder toestemming verlaten, het politiekorps in wanorde achterlatend, en was niet per eerste gelegenheid teruggekeerd. Hij had eigenmachtig op 12 mei vreemdelingen afgevoerd. Bedoeld werden de eerder genoemde Duitse burgers

tegen wie hij maatregelen had moeten nemen. Het laatste motief was zijn houding tegenover zijn ondergeschikten.³³ Het ontslag werd door de hoofdagent voor het Ambtenarengerecht zonder succes aangevochten. Er was echter nog een diepere oorzaak, grotendeels terug te voeren op al veel langer bestaande conflicten tussen Van Bilsen en Serraris, allebei mensen met een niet al te makkelijk karakter. Dat blijkt ondermeer uit het verslag van de rechtszitting van december 1940 en uit het 'relaas' dat Van Bilsen in maart 1941 naar het ministerie van Binnenlandse Zaken stuurde.³⁴ De burgemeester beschuldigde hem op het proces van ernstig plichtsverzuim, zowel daterend van vóór als tijdens de meidagen van 1940. Het proces maakte eveneens duidelijk, dat de verstandhouding tussen Van Bilsen en zijn collega's ook niet al te best was. Van Bilsen deed in het relaas, dat hij naar Den Haag stuurde, een boekje open over wat hij noemde *de grove wets- en rechtsverkrachtingen door de burgemeester*. De ware reden voor zijn ontslag zou, naar zijn zeggen, de wens van Serraris geweest zijn hem te straffen voor zijn protesteren daartegen. Het 'relaas' bevatte een serie voorbeelden daarvan. Een rechercheonderzoek had echter volgens het ministerie van Binnenlandse Zaken weinig feitelijk materiaal kunnen aandragen voor de door Van Bilsen aan het adres van Serraris geuite beschuldigingen.³⁵

Alhoewel Van Bilsen als reden voor zijn vlucht naar Frankrijk zijn angst voor de Duitsers had opgegeven zou hij zich, aldus zijn eigen mededeling later aan iemand uit het Tilburgse verzet, tot diezelfde Duitsers, *Ordnungspolizei* of *Sicherheitsdienst*, gewend hebben om zijn ontslag ongedaan gemaakt te krijgen. De Duitsers hadden er vervolgens voor gezorgd dat hij werd aangenomen bij de politie te Vlaardingen.³⁶ Op 2 April 1941 werd hij door de burgemeester van Vlaardingen benoemd tot hoofdagent in vaste dienst. Ofschoon de Ginnekense bronnen beweren, dat hij na zijn ontslag door Serraris lid is geworden van de NSB is dat niet zonder meer voor waar aan te nemen. In een Vlaardingse publicatie over de bezettingstijd wordt hij niet genoemd als één van de Vlaardingse NSB-politiemannen, wel als iemand, die openlijk sympathiseerde met de Duitsers. In brieven aan de commissaris gebruikte hij soms de NSB-groet. In ieder geval toonde hij als Vlaardings politiemann een extreem pro-Duits gedrag, één van de redenen die hem niet geliefd maakte bij zijn collega's en tot een gedwongen verlof leidde per 1 december 1941 in afwachting van een nadere beslissing, en tot oneervol ontslag in januari 1942.³⁷ Het ontslagbesluit werd begin maart 1942 bevestigd, nadat Van Bilsen zich zonder succes voor een commissie had mogen verdedigen. De beschuldigingen waren niet mis: ondisciplinair gedrag, verspreiding van valse beschuldigingen aan het adres van superieuren en laatdunkende opmerkingen tegenover derden over de commissaris van politie.³⁸

Tijdens de periode van zijn gedwongen verlof, van begin december 1941 tot het definitieve ontslag in maart 1942, bevond Van Bilsen zich regelmatig elders dan in Vlaardingen, ondermeer in Ulvenhout wegens ziekte van zijn vader. Dat is op te maken uit een brief aan de Vlaardingse commissaris waarin hij schreef dat hij verschillende malen buiten de stad *moest* (onderstreping door v.B.) zijn. De brief eindigde hij met *Houzee en met nationaal-socialistische groet*.³⁹ Of zijn afwezigheid te maken had met het illegale werk, het verspreiden van illegale blaadjes, dat hij volgens eigen latere beweringen reeds in Vlaardingen begonnen zou zijn, is niet zeker. In

Vlaardingen zijn van die activiteit geen aanwijzingen bekend. Van contacten met Duitse instanties evenmin.

Voor de tweede maal in zijn politiecarrière was hoofdagent Van Bilsen als gevolg van zijn gedrag ontslagen en was hij werkeloos. De vraag, die ook nu nog rijst, was: was hij in maart 1942 een ontslagen politiemans met Duitse connecties, een illegaal werker, die zich met de verspreiding van een illegaal blaadje bezig hield, of was hij beide?

In de tweede helft van 1942 bleek Van Bilsen zich in Tilburg te bevinden en portier te zijn bij de wollenstoffenfabriek van Spaendonck. Het baantje was hem bezorgd door bemiddeling van pater Gervasius, lid van de orde der Capucijnen, betrokken bij de hulp aan onderduikers en andere verzetsactiviteiten. Ook Van Bilsen kreeg connecties met het Tilburgs verzet.⁴⁰ Onbewijsbaar blijft of hij dat al of niet deed terwijl hij nog contacten had met Duitse politieautoriteiten. Er bleef een sfeer van onbetrouwbaarheid en verdachtmakingen om hem heen hangen als gevolg van zijn voorgeschiedenis. Hij was in Tilburg betrokken bij het illegale blad *De Stem*, aanvankelijk onder de naam 'De Stem van Vrij Nederland'. In hoever hij als de oprichter ervan gezien kan worden en er zelfs al mee begonnen was in Vlaardingen valt niet met zekerheid te reconstrueren. In een aantal publicaties wordt het als een zekerheid beweerd.⁴¹ Ook had hij een aandeel in de hulp aan onderduikers, gezochte verzetslui, joodse burgers en piloten. Ongelukkigerwijs leidde dat een aantal malen tot arrestaties van de betrokkenen door *Gestapo* of *Sicherheitsdienst*. Onderzoek door de verzetsman Vinken heeft nooit een causaal verband tussen Van Bilsen en de ongelukkige afloop van een aantal zaken kunnen aantonen. Wel kreeg Van Bilsen van hem het advies zelf onder te duiken wegens de vele verhalen die over hem in omloop waren en zijn onvoorzichtig optreden.⁴²

In verzetskringen bleef Van Bilsen een verdacht figuur. Bij de Nederlandse inlichtingendienst in Londen heette het, dat *hoewel verspreider van het illegale blad De Stem van Vrij Nederland, moet hij als verdacht worden beschouwd*. Misschien mede als gevolg hiervan werd zijn naam, met foto, in oktober 1943 vermeld in het eerste nummer van het zogenoemde *Contra Signaal* of *Signalementenblad*, dat door het verzet werd uitgegeven en in verzetskringen werd verspreid om voor gevaarlijke elementen te waarschuwen.⁴³ Uit de verhoren en verslagen van de Parlementaire Enquêtecommissie na de oorlog blijkt, dat hij door een aantal getuigen als Duits agent in verband met het *Englandspiel* werd gebracht.⁴⁴ In het *Englandspiel* speelden De Duitsers lange tijd een spel van kat en muis met de Nederlandse en de Britse geheime dienst waardoor vele gedropte agenten in Duitse handen vielen.

Van Bilsen bevond zich de tweede helft van januari 1944 bij familie in Limburg en zocht ondanks de signalering contact met het verzet in de buurt van Venlo. Het leidde tot een dodelijke aanslag in de avond van de 19e januari. De volgende dag overleed hij aan de verwondingen.

In welke hoedanigheid overleed hij: als 'goede' of 'foute' Nederlander? Met één van deze elkaar schijnbaar uitsluitende adjectieven is aan hem geen recht gedaan. Zijn levensverhaal maakt duidelijk, dat het antwoord veelzijdig is, als het al te geven is. Na

afloop van de oorlog is er, op initiatief van pater Gervasius hard geijverd voor een eerherstel van Frank van Bilsen en is hij opgenomen in de lijst van Brabantse gesneuvelde verzetshelden, ook vermeld op de rouwborden in het Provinciaal Monument in de Willibrorduskerk te Waalre. Of de vermelding al of niet terecht is, valt op basis van het huidige historisch onderzoek niet met zekerheid te zeggen. Een kans daarop zou waarschijnlijk wat groter zijn geweest als Van Bilsen na de oorlog onderwerp van juridisch onderzoek zou zijn geweest. Door zijn ongelukkige dood is het daar echter niet van gekomen. Daardoor zijn er in het kader van een proces ook geen onder ede afgelegde verklaringen door en over hem afgelegd, zoals bij zoveel andere personen die verdacht werden van verraderlijke of onvaderlandslievende gedragingen tijdens de bezetting. Uit zijn beperkte biografie valt echter wel op te maken dat Van Bilsen een verre van gemakkelijk man was, die bovendien geneigd was de feitelijkheden uit zijn leven anders voor te stellen dan ze in werkelijkheid gebeurd waren. Mogelijk heeft hij inderdaad twee levens geleid, gelijktijdig of na elkaar. Misschien is hij lid van de NSB of in ieder geval een sympathisant geworden uit rancune tegen wat hij in Ginneken had meegemaakt. Misschien deed hij in Vlaardingingen maar alsof hij een NSB'er was en begon hij daar tegelijkertijd met zijn eerste beperkte verzetsactiviteiten en zette hij die in Tilburg voort. Dat hij in Tilburg illegaal werk deed staat vast, dat hij er nog contact had met de Duitsers valt niet te bewijzen. Het is best mogelijk, dat een aantal karaktereigenschappen zoals opvliegendheid, onvoorzichtigheid, overmoed en de neiging zaken anders en mooier voor te stellen dan ze werkelijk waren, hem een einde hebben gebracht, dat hij uiteindelijk niet verdiend heeft.

De executie van apotheker F.H.E. Bicknese als wraak voor de aanslag op borstelfabrikant J. Driessen, juli 1944.

Het letterlijk en figuurlijk 'zwartste' beeld dat Bredase burgers, die oorlog en bezetting hebben meegemaakt, over een fout personage uit die periode hebben, is ongetwijfeld dat van Jos Driessen. Meestal was hij gekleed in het zwarte uniform van de bereden W.A. waarvan hij de commandant was. Hij bezat een fabriek en woning op de hoek van de Delpratsingel en de Meerten Verhoffstraat, in een voormalige leerlooierij uit 1876, die nog steeds duidelijk als werkplaats te herkennen is. In zijn borstelfabriek 'De Bataaf' werden verfkwasten gemaakt.

Zijn optreden tijdens de bezetting vertoonde overduidelijk sporen van waanzin en labiliteit. Een beschrijving van zijn optreden als handlanger van de bezetter zou de lengte van onderhavig artikel overschrijden. Waarschijnlijk zullen velen zo'n beschrijving ook niet eens nodig of zelfs ongewenst vinden. Waarom aandacht besteden aan een dergelijk verachtelijk sujet? Een studie van mensen zoals Driessen zou echter een goede gelegenheid zijn om te illustreren hoe bepaalde personen tot de gedragingen zijn gekomen, die ze tijdens de bezetting vertoond hebben. Voor dit artikel beperkt zich de beschrijving hoofdzakelijk tot de op hem gepleegde aanslag in juli 1944, die geleid heeft tot de moord op apotheker Bicknese.

Driessen was voor de oorlog al eens opgenomen geweest in wat in die tijd nog een krankzinnigengesticht werd genoemd, Voorburg in Vught. Hij zou een medicus aangevallen hebben en bijna gewurgd, die hem krankzinnig had verklaard en doen

OPROEP!

In verband met den moordaanslag gepleegd in den avond van Vrijdag 14 Juli 1944 omstreeks 22 uur op den heer B. in zijn apotheek aan de Nieuwe Ginnekenstraat nr. 42 te Breda, verzoekt de waarnemend korpschef van de gemeente-politie te Breda, de beide dames die zich op voormeld tijdstip in dien winkel bevonden, zich ten spoedigste te melden aan het Hoofdbureau van politie te Breda, Veemarktstraat 23, afdeling Recherche.

De waarnemend Korpschef,
L. A. Brouwers.

8. Oproep van waarnemend korpschef L.A. Brouwers na de aanslag op apotheker Bicknese.

opsluiten.⁴⁵ Wanneer hij weer ontslagen werd, is niet bekend maar zijn 'waanzinnig' optreden was daarmee niet over. Tijdens de oorlog greep hij de kans om met zijn partijgenoten op de meest brutale wijze te reageren op wat hem niet beviel, vertrouwend op bescherming door de Duitse autoriteiten.

Zondagmiddag 13 juli 1941 werden bij het *Bredasch Nieuws- en Advertentieblad* aan de Ginnekenweg ruiten vernield door leden van de NSNAP onder leiding van Driessen, omdat er de Nederlandse vlag uithing vanwege het vijfjarig jubileum van het blad.⁴⁶ De NSNAP was een kleine met de NSB concurrerende nationaal-socialistische partij, later door de bezetter verboden. Een groot deel van de leden ging daarna over naar de NSB. Driessen liet twee Bredase politiemannen, die de daders van de ruitenvernietiging wilden opbrengen door een patrouille van de Duitse Weermacht arresteren. Naar aanleiding daarvan werd ten behoeve van de Duitse autoriteiten, waarschijnlijk de Sicherheitsdienst in Den Bosch, een politierapport opgesteld over Driessen. Hoewel het vermoedelijk door de opsteller wat aangedikt werd, is de inhoud zeer informatief over het karakter van Driessens optreden voor de gehele periode van de bezetting. Wanneer de naam Driessen ergens in Breda genoemd wordt bij politieke gebeurtenissen kan men, aldus het rapport, moeilijkheden verwachten. Hij overdrijft, provoceert. Hij blameert niet alleen de partij maar ook zichzelf. Driessen lijdt aan hoogmoedswaanzin. Het zal voor de politie moeilijk zijn de orde op straat te handhaven, indien Driessen, die zich meer dan God voelt, vrijelijk met zijn 'Wahnsinn' kan doorgaan.⁴⁷

Naarmate de oorlog vorderde werd zijn optreden alleen maar erger. Door bevolking en verzet werd hij gezien als de personificatie en vaak ook de veroorzaker van al het kwaad dat zich voordeed. Een aanslag door het verzet lag daarmee voor de hand. Op 6 juli 1944 werd Driessen in of niet ver van de Meerten Verhoffstraat in de rug geschoten door iemand van de verzetsgroep rond Cor van der Hoof. Hoewel zwaar gewond overleefde hij de aanslag en kon hij kort voor de bevrijding getransporteerd worden, vermoedelijk naar Oostenrijk.⁴⁸ De Duitsers dreigden van-

wege de aanslag met standrecht op de Grote Markt. Gelukkig ging dat niet door. Wel kan worden aangenomen, dat de aanslag geleid heeft tot de *Silbertanne*-actie tegen apotheker Bicknese.

Represailleacties onder de codenaam *Silbertanne* (zilverden) ontstonden in de tweede helft van 1943 als gevolg van de steeds grimmiger wordende strijd tussen de Duitse bezetter en het Nederlandse verzet.⁴⁹ Aanvankelijk had het verzet zich met aanslagen gericht tegen prominente Duitsers en Nederlanders maar in de loop van het jaar veranderde de tactiek en werden steeds meer gewone NSB'ers, die door hun verraderlijke steun aan de bezetter een grote bedreiging vormden voor het verzet, het slachtoffer. Onder leiding van de hoogste Duitse politiechef Rauter werd een organisatie opgezet om de aanslagen met aanslagen te beantwoorden. Daarvoor werden Nederlandse leden van de Germaanse SS gerekruteerd die voor de Duitsers aan het Oostfront hadden gevochten. Vanaf april tot begin september 1944 waren ze samengebracht tot één groep, het *Sonderkommando-Feldmeijer*, genoemd naar de voorman van de Nederlandse, later Germaanse SS.

Tot voor kort werd in Breda alleen maar aangenomen, dat de moord op Bicknese een *Silbertanne*-actie was, onder meer door inspecteur P.J. Greve van de Bredase politie.⁵⁰ Zekerheid daarover was er niet. Die werd op 8 mei 2000 gebracht in een televisie-uitzending van de NPS op Nederland 3. In de documentaire *Silbertanne*-moorden van Jan Louter en Rob van Olm biechtte één van de daders, Heinrich Boere, op, dat hij samen met iemand anders in de Wilhelminastraat apotheker Bicknese in de deuropening van zijn zaak had neergeschoten. Boere, afkomstig uit Meerssen in Limburg, was op het moment van de aanslag 22 jaar, en had met veel enthousiasme aan het Oostfront gevochten. Na zijn terugkeer was hij opgenomen in het vijftienkoppige *Sonderkommando-Feldmeijer* om represaillemoorden uit te voeren. Voor hem waren het geen moorden maar acties tegen partizanen. Na de oorlog kon hij alleen maar bij verstek veroordeeld worden, omdat hij voor het einde van zijn proces uit de Bredase Koepelgevangenis had weten te ontsnappen. Tweemaal werd nadien door de politie vruchteloos het huis van zijn moeder doorzocht waar hij zeven jaar in een dubbele kast verborgen zat. In 1954 vluchtte hij naar een oom en tante in Eschweiler in Duitsland. Van daaruit kon hij niet aan Nederland worden uitgeleverd, omdat hij op basis van het zogenoemde *Führererlass* (besluit van Hitler) door zijn dienstneming bij de Germaanse SS Duits staatsburger was geworden en daardoor niet uitgeleverd kon worden.⁵¹

Waarom Bicknese? Na een aanslag door het verzet moest door de Duitsers en hun handlangers beslist worden wie voor represailles in aanmerking kwamen. Gewoonlijk werden de slachtoffers gezocht onder de plaatselijke inwoners, die bekend stonden om hun antinationaal-socialistische gezindheid en daardoor voorkwamen op door Duitsers en NSB'ers opgestelde lijsten. Over de gezindheid van apotheker Bicknese bestond niet de minste twijfel bij mensen die hem kenden. Radio Oranje in Londen echter, wel eens meer niet op de hoogte van de werkelijke toestanden in het bezette Nederland, had vlak na de aanslag bekend gemaakt, dat Bicknese lid van de NSB was geweest. Na de bevrijding is zowel in het verzetsblad *Trouw* als in *Dagblad De Stem* correctie aangebracht op het foutieve bericht.⁵² Bicknese was betrokken bij de hulp aan joodse onderduikers en was in 1943 enige

tijd gijzelaar in Haaren.⁵³ Het is zeer waarschijnlijk dat Driessen zelf een aantal namen heeft genoemd voor de represailles. Op de vrijdagavond van de aanslag op Bicknese werd naar nog meer slachtoffers gezocht. Van hen werd alleen dokter Blomjous thuis aangetroffen en meegenomen door de *Sicherheitsdienst*. Zaterdagochtend dreigden de Duitsers de dokter dood te schieten maar door ingrijpen van politie-inspecteur Greve, die beroepsmatig goede relaties had met de *Ordnungspolizei* in Den Bosch, zou Blomjous zijn vrijgelaten en ontsnapte hij aan het vreselijke lot, dat apotheker Bicknese getroffen had.⁵⁴ Het onderzoek naar de daders van de aanslag, dat pro forma door de *Sicherheitspolizei* in samenwerking met de Bredase politie werd uitgevoerd, leverde geen resultaat op.

Na het einde van de oorlog zou er tegen Driessen ongetwijfeld een proces gekomen zijn wegens onvaderlandslievende en landverraderlijke activiteiten. Het had veel licht kunnen werpen op talrijke gebeurtenissen in Breda uit de bezettingsperiode. Het is er echter niet van gekomen. Er is alleen een proces geweest over wat er met zijn vermogen moest gebeuren.⁵⁵ Na zijn terugkeer naar Nederland in mei 1945 werd hij in zijn eigen huis gearresteerd en gevangen gezet in het Huis van Bewaring. Inspecteur Greve en Cor van der Hoof bezochten hem daar in hun functie van lid van de Politieke Opsporingsdienst, de POD, en vertelden hem, dat hij voor zijn gedrag tijdens de oorlog *zou krijgen wat er voor stond* maar dat hij niet bang hoefde te zijn voor een *speciale behandeling*. Waarschijnlijk werd met het laatste mishandeling of erger bedoeld. Driessen bleek daar nogal bang voor. Enkele dagen later werd hij opgehangen aangetroffen in zijn cel. Zelfmoord was de conclusie. Niet iedereen nam dat voetstoots aan maar het bleef wel de officiële verklaring van zijn dood.⁵⁶ Er zullen niet veel mensen geweest zijn in die tijd, die om zijn einde getreurd hebben, of de oorzaak nu moord of zelfmoord was.

De executie van dokter W.J. Scheffelaar en kunstschilder F.L. de Bruin: 6 september 1944

Alle tot hier vermelde executies zijn uitgevoerd door Nederlanders. De executie van de twee soldaten op 12 mei 1940 door een Nederlands soldaat of wachmeester heeft niet tot een proces geleid maar aan de onjuistheid van de gebeurtenis zal wel door niemand getwijfeld worden. De aanslag van het verzet op Van Bilsen heeft evenmin tot een proces geleid. Aanslagen van het verzet werden niet als onjuist beoordeeld, hoogstens konden er vergissingen worden gemaakt, zoals mogelijk in dit geval. Voor deelname aan een aantal *Silbertanne*-moorden is de Nederlander Heinrich Boere, die ook apotheker Bicknese doodschoot, bij verstek ter dood veroordeeld.

Van de executie van W.J. Scheffelaar en F.L. de Bruin is de Duitser H.A.F. Wiegand zonder enige twijfel de (mede-)uitvoerder. In het gedenkschrift over de Vloeiweide uit 1989 werd beweerd dat hij na een proces tot twintig jaar werd veroordeeld.⁵⁷ In werkelijkheid is hij vrijgesproken van de tweevoudige executie.

Op woensdagmiddag na 'Dolle Dinsdag' 5 september 1944 – de paniek onder de Duitsers was nog groot – stond de zoon van de kunstschilder de Bruin, Frank,

met zijn vriend op straat voor de woning van zijn ouders aan de Baronielaan. Heel de dag waren er al aanhoudingen geweest van vooral jeugdige personen om voor de Duitsers te gaan werken aan de verdedigingswerken ten zuiden van de stad. Toen er een vrachtauto met Duitse militairen kwam aangereden vluchtten zij het huis in. Ze waren echter al opgemerkt en werden tot in de woning achtervolgd. Op de eerste verdieping lagen op een tafel wapens en telefoontoestellen klaar om naar elders gebracht te worden. De jongens kregen geen tijd meer die te verstoppen en vluchtten met de vrouw van Frank door aan de achterkant van het huis vanuit de tweede verdieping naar beneden te springen. De vrouw brak daarbij haar been. De Duitsers vonden de jongelui niet meer maar wel de wapens en de telefoontoestellen. Vader de Bruijn, die niets wist van de illegale activiteiten van zijn zoon, werd door de Duitsers meegenomen naar de *Ortskommandantur*.⁵⁸

Enkele Nederlandse handlangers van de Duitsers hadden diezelfde woensdag 6 september, volgens hun eigen getuigenis, opdracht gekregen auto's te gaan vorderen in de buurt van de Julianalaan, tijdens de bezetting Westerlaan genoemd. In de garage aan de Julianalaan van dokter Scheffelaar, officier van gezondheid, vonden ze niets. Ze zagen in het huis een paar vrouwen, die echter op hun bellen niet onmiddellijk open deden, omdat zij eerst nog snel de radio en een pak pamfletten over de schutting bij de burens moesten doen verdwijnen. Bij de vervolgens uitgevoerde huiszoeking werd een oude legerrevolver gevonden. Dokter Scheffelaar, die zich boven bevond, vertelde, dat die nog van zijn schoonvader was. Hij werd meegenomen naar de *Ortskommandantur*.⁵⁹

Het hoofdkwartier van de militaire commandant van Breda, de *Ortskommandantur*, bevond zich in die dagen in de Willemstraat en stond onder leiding van de majoor van de Wehrmacht J.F. Kirsten. Begin september 1944 berustte wegens de dreigende komst van de Geallieerden de hoogste juridische macht niet meer bij hem als plaatselijk commandant maar bij de leiding van de Duitse verdedigingstroepen, die zich op de KMA bevond. Alle verantwoordelijkheid voor maatregelen tegen tegenstanders van de Duitsers, ook doodvonnissen, lag daar, omdat Breda nu tot het oorlogsgebied behoorde waar ook het standrecht gold.⁶⁰

De Bruin en Scheffelaar kwamen op de *Ortskommandantur* in de handen terecht van de adjudant van Kirsten, de zeer fanatieke luitenant Steinmeijer, en de *Feldweibel* (sergeant-majoor) Wiegand, bekend als de 'schrik van Breda'. Wiegand schoot op de binnenplaats annex tuin eerst dokter Scheffelaar dood en kort daarop De Bruin.⁶¹ Alle verhoorde Duitse en Nederlandse getuigen zijn daarin unaniem: Wiegand heeft beide slachtoffers doodgeschoten met de revolver van de schoonvader van dokter Scheffelaar.⁶² Eén van hen verklaarde, dat ook Steinmeijer op Scheffelaar geschoten had. Een andere getuige, G.C. Blom, op dat moment NSB-burgemeester van Breda en die dagen constant aanwezig op de *Ortskommandantur*, heeft bij majoor Kirsten nog geprobeerd de executie van Scheffelaar te verhinderen. Hij heeft even met Scheffelaar mogen spreken maar Kirsten zei hem niet bij machte te zijn het vonnis tegen te houden.⁶³ Bij de executie van De Bruijn was ook de Bredase inspecteur van politie Migo getuige. Hij was opgeroepen om het lichaam van dokter Scheffelaar op te halen en wilde het lichaam in de auto leggen toen Wiegand hem toeschreeuwde te wachten, omdat er nog een kwam.

9. Ingang Ortskommandantur, gebouw rechts, gezien vanaf de Willemstraat.

H.A.F. Wiegand bevond zich tijdens de Duitse capitulatie in mei 1945 te Amersfoort. Hij werd enige tijd vastgehouden en verhoord maar omdat er op dat ogenblik geen concrete beschuldigingen tegen hem waren, werd hij 21 juni 1945 vrijgelaten en vertrok hij naar Hannover. Daar werd hij in augustus 1946 nog een keer verhoord maar verder weer met rust gelaten.⁶⁴ Het jaar daarop werd hij alsnog gearresteerd door een arrestatieteam van *the Military Government of Germany* wegens medeplichtigheid aan de moord op vijf Nederlandse burgers, onder wie Scheffelaar en De Bruin.⁶⁵

In de tweede helft van oktober 1948 werd het proces gehouden voor de tweede kamer van het Bijzonder Gerechtshof in Den Bosch.⁶⁶ De aanklacht bevatte twee punten:

- A. Doodschieten van Scheffelaar en de Bruin op 6 september 1944
- B. Mishandeling van een aantal Nederlandse burgers in de loop van 1944.

De uitspraak volgde op 3 november 1948: vrijspraak van de eerste beschuldiging, *overwegende, dat niet wettig en overtuigend is bewezen, hetgeen verdachte sub A ten laste is gelegd*. Voor de mishandeling sub B werd hij veroordeeld tot twee maanden met aftrek van de voorlopige hechtenis. Op 13 November werd het vonnis onherroepelijk en op 25 november volgde het besluit tot invrijheidsstelling. Wiegand kon van kamp Vught terugkeren naar zijn woonplaats Hannover.

Wiegand had tijdens het proces de mishandeling van de burgers erkend. Voor

10. W.J. Scheffelaar.

het doodschieten van De Bruin en Scheffelaar beriep hij zich op het gegeven bevel van zijn meerdere, luitenant Steinmeijer. Het was niet zijn beslissing geweest. Verschillende getuigen bevestigden dat. Ortskommandant majoor Kirsten was in oktober 1946 al over de zaak gehoord en volgens hem had Wiegand in opdracht van Steinmeijer gehandeld. Kirsten zelf was buiten deze beslissing gehouden. In een verklaring onder ede had de Duitse Feldgendarme Josef Gesing dit bevestigd. Hetzelfde deed de Nederlander Gageldonk, tijdens de bezetting in dienst van de *Sicherheitsdienst*, in een eigenhandig geschreven verklaring. Uitgaande van de gebruikelijke hiërarchie lag volgens deze redenering de verantwoordelijkheid voor de executies dus bij Steinmeijer. Hij had het bevel gegeven en 'Befehl ist befehl'. Het Gerechtshof heeft deze redenering kennelijk overgenomen en hield Wiegand niet verantwoordelijk. Opdrachtgever Steinmeijer had voor het oorlogsmisdrijf terecht moeten staan. Dat was echter niet meer mogelijk daar hij bij de overval op het huis van boswachter Neefs op de Vloeiweide op 4 oktober 1944 was omgekomen.⁶⁷

De grenswijziging of annexatie van 1 januari 1942: een vorm van collaboratie?

Grenswijzigingen van gemeentes riepen en roepen immer heftige emoties op. Volgens de tegenstanders van een wijziging – door hen steevast annexatie genoemd – willen grote gemeenten altijd hun kleine burens opslokken, daarbij alleen maar lettend op het eigen belang. Wanneer de wijziging zich dan ook nog heeft voorgedaan in de periode dat het oppergezag in handen was van de Duitsers, is een beschuldiging van 'fout', onvaderlandslievend gedrag aan het adres van de voorstanders en

11. Jhr. Mr. Th.E. Serraris,
copie van een portret,
burgemeester van
Ginneken en Bavel
1916-1940.

medewerkers van de annexatie een bruikbaar instrument in de discussie over de rechtmatigheid er van.

Bij beschikking van secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken mr. K.J. Frederiks van 23 december 1941, werden op 1 januari 1942 de gemeente Princenhage en de gemeente Ginneken en Bavel opgeheven. De dorpskommen van Ginneken en Princenhage werden bij Breda gevoegd, de landelijke gebieden ervan werden opgenomen in de nieuw gevormde gemeenten Nieuw-Ginneken en Beek (Prinsenbeek). Ook werd een klein deel van Teteringen aan Breda toegewezen. Hallema zegt daarover in zijn boek *Breda vertelt van zijn bevrijding* uit 1947: *Het [de annexatie] werd beschouwd als een onwettige maatregel, niet in overeenstemming met de Nederlandse wet bekrachtigd.* In het boekje van Coenders over de oorlog en Breda heet het: *Die annexatie was al voor de oorlog bekend maar gebeurde nu tijdens de bezetting door een vreemde mogendheid en gaf aan het Bredase gemeentebestuur het stempel van heulen met*

de vijand.⁶⁸ Uitgebreider en correctere informatie over de annexatie van 1942 en ook de daaraan voorafgaande fasen is aan te treffen in een publicatie uit 1991 van Ad Jansen over de geschiedenis van de gemeente Ginneken en Bavel en in de *Geschiedenis van Breda*. Wel beoordeelt Jansen aan het eind van zijn relaas de grenswijziging als een *pijnlijke zaak*.⁶⁹

De grenswijziging van 1942 was de derde poging om tot een vergroting van het Bredase grondgebied te komen ten koste van de omliggende gemeenten. De eerste dateerde van 1899 maar werd, hoewel beperkt van omvang, door de minister van Binnenlandse Zaken Abraham Kuiper, die geen voorstander was van samenvoeging van gemeenten, afgewezen. In 1921 stelde het Bredase gemeentebestuur aan het provinciebestuur voor de tweede maal een grenswijziging voor, daartoe aangespoord door de gewijzigde opvatting bij de hogere overheid over de vorming van grote sterke gemeenten. Het voorstel was veelomvattend: de dorpskom van Ginneken, Heusdenhout, de Teteringsedijk, de Belcrum, de Zandberg en een groot deel van Princenhage zouden bij Breda gevoegd worden. Voor het college van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant ging dat echter te ver. Het liet in 1927 de dorpskernen van Princenhage en Ginneken en nog een paar kleine stukken buiten de uitgevoerde grenswijziging. Vooral het sterke lobbyen van de gemeente Ginneken en Bavel onder leiding van burgemeester Serraris had zijn vruchten afgeworpen. Ginneken moest weliswaar de Baronielaan afstaan aan Breda maar mocht de aangrenzende straten in het zuidelijk deel, de Burgemeester Pastoorstraat en de Cartier van Disselstraat, behouden. Ook een stuk grond tussen het Oranjeplein en de Baronielaan moest het afstaan.⁷⁰

De gemeente Ginneken en Bavel met burgemeester Serraris aan het hoofd voelde zich nu veilig. In de gemeenteraad werd zelfs het voorstel ingediend voor de bouw van een nieuw raadhuis en er werd begonnen met een nieuw uitbreidingsplan, vooral in de buurt van de latere zuidelijke rondweg. Voor Breda echter, dat met de benoeming van burgemeester Van Slobbe in 1936 een warm voorstander kreeg van verdere uitbreiding ten behoeve van de plannen van de gemeente op het gebied van wegeaanleg, riolering, en sociale huisvesting was het alleen maar een kwestie van uitstel van wat onvermijdelijk moest gebeuren. Het provinciebestuur dacht er in die tijd net zo over. Toen Serraris in het begin van 1937 met de Commissaris van de Koningin onderhandelde over de aankoop van Mariëndal aan de Duivelsbruglaan voor de bouw van een nieuw raadhuis merkte hij al snel, dat daar geen sprake van kon zijn. In Den Bosch werd aan verdere grenswijzigingen gedacht. De gemeente Breda had daarvoor in april 1937 een nieuw verzoek ingediend bij Gedeputeerde Staten zonder nog op details in te gaan. Bij een bezoek van minister van Binnenlandse Zaken Van Boeyen met zijn secretaris-generaal Frederiks en Commissaris van de Koningin Van Rijckevorsel aan Breda op 14 juli 1938 bleken de Bredase wensen goed te vallen, vooral bij de provinciale overheid, die van mening was, dat de wijziging van 1927 *door tegenstand te beperkt was geweest*.⁷¹ Van Slobbe werd gevraagd de wensen van Breda op papier te stellen en op basis daarvan werd door Gedeputeerde Staten een vergaand plan gemaakt waarin Teteringen, Princenhage en Ginneken en Bavel in hun geheel bij Breda zouden worden gevoegd. Het ontketende een storm van protest in de randgemeenten, vooral in

Ginneken, waar in de loop van 1938 een zeer actief anti-annexatiecomité van de grond kwam. Er kwam een gezamenlijk verweerschrift van de drie gemeenten en eind 1938 werd aan de minister van Binnenlandse Zaken een lijst met 6.000 protesthandtekeningen aangeboden. De voorzitter van het anti-annexatiecomité kreeg als enige toegang tot minister Van Boeyen, die op 8 en 9 juni 1939 voor een tweede werkbezoek in hotel Mastbosch logeerde, weer vergezeld van Frederiks. Tegenover de tegenstanders van de annexatie waren er ook voorstanders in de gemeente Ginneken en Bavel. Zij stuurden in januari 1939 een brief aan de minister. Zij wilden een verdere grenswijziging *nu, na de wijziging van 1927, de agglomeratie Breda te verbrokkeld is*. Uit de namen en functies van de ondertekenaars wordt duidelijk, dat het geen te verwaarlozen groep was.⁷²

Voor burgemeester Van Slobbe ging het proces veel te langzaam. Bovendien was hij bang, dat de minister zich teveel door de protesten zou laten beïnvloeden. Eind mei 1939 stuurde hij een persoonlijke brief aan Van Boeyen – onder andere met felicitaties voor diens vijftigste verjaardag – waarin hij nogmaals alle bekende argumenten op een rij zette ten gunste van een snelle beslissing in het voordeel van zijn stad.⁷³ De Commissaris van de Koningin en de leden van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant stonden geheel en al achter de Bredase wensen en, schreef Van Slobbe, hij had de indruk dat de minister er ook niet afwijzend tegenover stond. Het tijdstip voor de opheffing van de drie gemeenten was gunstiger dan ooit. Burgemeester Serraris van Ginneken zou binnenkort (1940) toch al met pensioen gaan en Sutorius van Princenhage stond daar niet ver meer vanaf. Wanneer ervoor gezorgd werd dat de laatste er financieel niet teveel op achteruit ging, zou hij wel met de plannen akkoord gaan. Burgemeester Van der Meulen van Teteringen, die ook het ambt van burgemeester in Terheijden bekleedde, was nog jong en zou met zijn ambitie ongetwijfeld nog wel een hem waardige gemeente verwerven, aldus Van Slobbe's woorden. Uit dezelfde brief wordt ook duidelijk, dat zowel Serraris als Van Slobbe in Den Haag zijn geweest om leden van de Tweede Kamer te bewerken.⁷⁴ De laatste had, naar eigen zeggen, vooral de fractie van de Rooms-Katholieke Staatspartij bewerkt en de indruk gekregen dat die zich niet tegen een grenswijziging zou verzetten, *misschien een uitzondering daargelaten*. Ook bij andere partijen – bij de partij van de minister, de Christelijk Historische Unie, was hij niet geweest – had hij begrip voor de Bredase moeilijkheden ondervonden en *het is, zoals ik U reeds eerder schreef, de kansen van een wetsontwerp, als door ons beoogd, zijn niet slecht*.

De acties van Serraris en het anti-annexatiecomité hadden slechts gedeeltelijk succes. Binnenlandse Zaken beloofde weliswaar van een totale annexatie af te zien door alleen de bebouwde kommen van Ginneken en Princenhage en een klein stuk van Teteringen bij Breda te voegen – de plattelandsdelen zouden er buiten blijven en opgenomen worden in nieuw te vormen gemeenten – maar het ministerie bleef van mening, dat aan een grenswijziging niet te ontkomen was gezien het aan elkaar groeien van de bebouwde kom van Breda met die van de omliggende gemeenten.⁷⁵ Het departement werd nog eens nadrukkelijk aangespoord in een brief van de provincie van een kleine maand later met de boodschap dat aan een grenswijziging niet viel te ontkomen: *Bij de vorige grenswijziging van Breda en omgeving is het (ministerie) overgeleverd aan allerlei invloeden van de buitengemeenten tengevolge waarvan de grenswijzi-*

12. B.W.Th. van Slobbe,
copie van een portret als
gouverneur van Curaçao,
burgemeester van Breda
1936-1947.

*gingen veel te beperkt waren gehouden.*⁷⁶ Het op aandringen van de minister gewijzigde voorstel van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant werd eind december 1939 naar Breda en de randgemeenten gestuurd. De randgemeenten bleven echter ook tegenstanders van deze beperkte wijziging.

Het laatste hoofdstuk in de procedure had moeten zijn dat het voorstel tot grenswijziging door de minister zou zijn ingediend bij de Tweede en Eerste Kamer. De oorlog belette dat echter. Minister Van Boeyen vertrok met zijn collega's en de Koningin naar Londen en de gebruikelijke regels en procedures van bestuur golden niet meer. De hoogste binnenlandse bestuursmacht, onder toezicht van het opgerichte Duitse civiele gezag, viel toe aan de hoogste ambtenaren op de departementen, de secretarissen-generaal. Aanvankelijk werden zij aangeduid met de term: 'Waarnemend Hoofd van het Departement...' Op Binnenlandse Zaken werd dat de al genoemde Frederiks, die in tegenstelling tot zijn minister, reeds voor de oorlog een warm voorstander was van grote sterke gemeenten. Bij Verordening van de Rijkscommissaris van 1 augustus 1940 kreeg hij de bevoegdheid te beslissen over de verandering van gemeentegrenzen, indien het algemeen belang dat vorderde, en het recht voor de uitvoering ervan voorschriften uit te vaardigen.

Nadat de eerste maanden van de oorlog met de bijbehorende onzekerheden voorbij waren, werd de draad van het gewone leven zoveel mogelijk weer opgepakt, ook op het terrein van het binnenlands bestuur. Op 3 september 1940 kwam secretaris-generaal Frederiks naar Den Bosch om met de Commissaris van de Koningin – nu: Commissaris van de Provincie – Van Rijckevorsel en griffier Cleerdin te overleggen over de onafgewerkte elf grenswijzigingsvoorstellen van gemeenten in Noord-Brabant van voor de Duitse inval. Voor ‘geval 2’ op de lijst, Breda, werd besloten de gemeente Princenhage in zijn geheel bij de stad te voegen, voor de gemeente Ginneken en Bavel zou dat gelden voor de delen Ginneken, Bavel en Ulvenhout. Het grondgebied ten oosten van de lijn Strijbeek-Ulvenhout zou naar Chaam gaan. Voor Teteringen bleef de oude beslissing gehandhaafd, dat een klein deel bij Breda gevoegd zou worden.⁷⁷

Heftige protesten in de richting van ‘Den Bosch’ en ‘Den Haag’ waren weer het gevolg, vooral van Ginneken en Bavel, dat in dit voorstel in zijn geheel zou verdwijnen. In een vergadering van de gemeenteraad in oktober 1940 stelde een raadslid zelfs voor een brief te sturen naar de hoogste Duitse autoriteit in Nederland, Commissaris-Generaal Seyss-Inquart, met het achteraf gezien ondenkbaar klinkende argument, dat die misschien beter zou luisteren naar de bevolking.⁷⁸ Frederiks drong er daarentegen nogmaals bij de Gedeputeerde Staten op aan vast te houden aan de vorming van levensvatbare grote gemeenten, daarbij lettend op het sociografisch element, de natuurlijke factoren, die een samenhang bewerkten, en de besparingen die op de kosten van het bestuursapparaat zouden worden gemaakt. Ook zou er verband moeten zijn met de streek- en uitbreidingsplannen.⁷⁹ Toch hadden de bezwaren weer gedeeltelijk succes. Toen Van Slobbe in juni 1941 ongeduldig in een persoonlijke brief (hij had zelfs geïnformeerd bij hotel Mastbosch en Anneville of Frederiks misschien ter gelegenheid van de Pinksterdagen daar logeerde) bij Frederiks aandrong op spoed, omdat de openbare werken, uitbreidingsplannen en nieuwe uitvalswegen ten behoeve van Breda geen uitstel meer duldden, antwoordde de secretaris-generaal, dat hij nog geen termijn kon noemen vanwege enkele wijzigingen die hij aan Gedeputeerde Staten had voorgelegd. Hij zou zo spoedig mogelijk aan de onzekerheid voor iedereen een einde willen maken.⁸⁰

Waarom Frederiks zijn aanvankelijk drastische wijzigingsplan heeft gematigd is niet duidelijk. Mogelijk heeft hij zich de herhaalde protesten aangetrokken en begrepen, dat het beter was uit te gaan van het voorstel, dat voor de oorlog al was ingediend en niet de indruk te wekken van de oorlogsomstandigheden gebruik te willen maken om een veel uitgebreider plan uitgevoerd te krijgen. Of de Duitsers er een rol in hebben gespeeld is niet na te gaan. Formeel diende Frederiks, de wijzigingsplannen ter kennisname voor te leggen aan de Duitse overheid in de persoon van dr. Stüler van het Commissariaat-Generaal voor Bestuur en Justitie. Gewoonlijk bemoeide dat zich niet met de eigenlijke grenswijzigingen. Wel drongen de Duitsers in het algemeen aan op de vorming van grotere gemeenten. Dat maakte hun toezicht op de Nederlandse samenleving eenvoudiger. De bevoegdheid tot de vorming ervan lieten ze over aan de secretaris-generaal. In de correspondentie tussen Binnenlandse Zaken en Stüler is alleen het briefje te vinden met de goedkeuring van het beperkter grenswijzigingsvoorstel, dat Frederiks uiteindelijk voorlegde in november 1941 en dat overeenkwam met het plan van december 1939.

Op 1 januari 1942 werd de grenswijziging een feit en hielden de gemeenten Princenhage en Ginneken en Bavel op te bestaan. Voor burgemeester Serraris betekende het een definitief einde van zijn lange in 1916 begonnen burgemeesterschap. Hij was officieel reeds op 15 juli 1940 eervol met pensioen gegaan wegens het bereiken van de pensioenleeftijd maar door de Commissaris van de Koningin diezelfde dag weer beëdigd als waarnemer, met instemming van de bevolking. Volgens de kranten uit die tijd was die instemming vooral het gevolg van zijn optreden tijdens de meidagen van 1940.⁸¹ Naar de mening van de Commissaris van de provincie en de secretaris-generaal zou de waarneming slechts van korte duur zijn wegens de op handen zijnde opheffing van de gemeente. Niet iedereen was overigens opgetogen met de waarneming door Serraris. De twee wethouders van de gemeente, J.H. van Mierlo en H.J. van Gestel, wilden de opheffing van de gemeente niet afwachten en schreven op de laatste dag van 1940 een brief aan de secretaris-generaal van Binnenlandse zaken met klachten over het optreden van Serraris en het verzoek hem niet te handhaven. Uit de correspondentie tussen de secretaris-generaal en de Commissaris van de provincie, die daarop volgde over de vraag hoe te reageren op dit verzoek, wordt duidelijk dat de samenwerking tussen de burgemeester en de twee wethouders, vooral Van Mierlo, al jarenlang heel slecht was.⁸² Op het verzoek van de beide wethouders werd niet ingegaan. Al was het achteraf gezien misschien niet zo'n wijze beslissing geweest Serraris met de waarneming te belasten, nu moest hij maar blijven zitten tot de nabije opheffing van de gemeente, aldus de conclusie in een ambtelijke nota voor de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken.⁸³ Ook de verstandhouding van de Ginnekense burgemeester met de Commissaris van de Koningin en het ministerie was gedurende zijn langdurige burgemeesterschap niet altijd even best geweest. Dat was de reden, dat Serraris in 1940 weliswaar 'eervol' werd ontslagen maar zonder de toevoeging 'onder dankbetuiging'.⁸⁴

Had protesteren tegen de annexatie tijdens de bezetting weinig zin, onmiddellijk na de bevrijding van Breda nam Serraris de handschoen weer op en zette hij alle middelen in om de annexatie ongedaan te maken. Zijn eerste stap was het sturen van een uitgebreid telegram, via het Militair Gezag, aan de Koningin.⁸⁵ Daarin begon hij met het uitspreken van zijn vreugde, dat het grondgebied van de gemeente Nieuw-Ginneken, waarvan hij *thans krachtens aanwijzing door de Verzetsbeweging tijdelijk fungeerde als Burgemeester*⁸⁶ en het grondgebied van de voormalige gemeente Ginneken en Bavel bevrijd waren. Met leedwezen moest hij echter de opheffing constateren *van de schoone en bloeiende gemeente Ginneken en Bavel, tijdens Uwer Majesteits afwezigheid*. In het vervolg van het telegram voerde Serraris vijf argumenten aan tegen de grenswijzigingen. De eerste twee dateerden van voor de Duitse inval: de wijziging was niet nodig en de bevolking was er tegen. De volgende drie waren ontleend aan de oorlogsomstandigheden: de Nederlandse Grondwet en wetten waren terzijde gesteld, de regels van het Volkerenrecht waren miskend en: *het diepst is die bevolking geschokt, wijl voor die opheffing de hulp is aanvaard van den vijand, toen Uwe Majesteit gescheiden was van haar volk*. Het antwoord, dat Serraris op dit telegram van de Koningin kreeg, leek enige hoop te geven. Na een bedankje voor de goede wensen stond er de beloftevolle zin: *over het eventuele herstel van de oude gemeenten zal nader worden beslist*.⁸⁷ De beslissing echter over wat er moest gebeuren met tijdens de oorlog genomen be-

sluiten en uitgevaardigde beschikkingen lag niet bij de koningin maar bij de minister-raad. Serraris stuurde daarom in januari 1945 een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken, met een afschrift van zijn telegram aan Wilhelmina en van het antwoord erop. Hij voegde er een uitgebreide toelichting aan toe op de vijf in het telegram genoemde argumenten.⁸⁸ Ook in de pers liet hij uitgebreid aandacht besteden aan zijn brief aan de minister. Vooral de onwettigheid van de maatregel en de hulp van de Duitsers werden benadrukt. Hoe hadden de Nederlandse autoriteiten er toe kunnen komen de hulp van de vijand te aanvaarden voor iets wat niet dringend om een oplossing vroeg en waartoe de secretaris-generaal normaal helemaal niet bevoegd was. Treurig was ook de houding te noemen van Gedeputeerde Staten en de voorzitter, de Commissaris van de Koningin. Hetzelfde was te zeggen van het Bredase gemeentebestuur, vooral van zijn voorzitter, de burgemeester, aldus het verweer van Serraris. De beschuldiging aan het adres van Van Slobbe is ook te vinden in het rapport, dat onmiddellijk na de bevrijding over hem werd opgesteld. Van Slobbe was op zondag 29 oktober 1944 onder gejuich van de bevolking in zijn functie hersteld maar half december 1944 voorlopig uit zijn ambt gezet, 'gestaakt' zoals dat heette, omdat er eerst een onderzoek moest worden ingesteld naar zijn eventuele 'onvaderlands-lievende' gedrag tijdens de bezetting. De bewoordingen van Serraris over de annexatie en die in het rapport over de rol van de Bredase burgemeester daarbij lijken veel op elkaar en zijn zonder twijfel afkomstig van de Ginnekense tegenstanders van Van Slobbe's optreden tijdens de bezetting. De redenering van Serraris en zijn medestanders moet zijn geweest: hoe on-Nederlandser de annexatie kan worden voorgesteld, en dus ook het gedrag van Van Slobbe, hoe groter de kans dat de grenswijzigingen ongedaan gemaakt zullen worden.⁸⁹

Door de publicaties in de pers kwamen Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant op de hoogte van de brief, die Serraris in januari 1945 aan de minister had geschreven en van de beschuldigingen, die ook hun, volgens Serraris kwalijke, rol benadrukten. In een brief aan de minister reageerden zij fel.⁹⁰ Voor hen stond vast, ook nog na de bezetting, dat de grenswijziging dringend noodzakelijk was geweest. Dat was het doorslaggevende argument bij het nemen van de beslissing geweest, niet de tegenstand van de meerderheid van de bevolking. De mening van de inwoners was weliswaar mee gewogen maar kon niet de doorslag geven. Het door Serraris gebruikte argument van de miskennis van het Volkenrecht vonden Gedeputeerde Staten niet van toepassing want de grenswijziging was weliswaar tijdens de oorlog tot stand gekomen maar door de eigen Nederlandse bestuursorganen, niet door de bezettingsautoriteiten. De aanwijzing van de secretarissen-generaal van de departementen als hoogste autoriteit was noodzakelijk in het belang van de bevolking en in overeenstemming met het volkenrecht. Iemand moest tijdens de oorlog de taak van de afwezige Kroon en Staten-Generaal uitoefenen. De felste reactie riep de beschuldiging op, dat de hulp van de vijand was gebruikt. *Hier*, aldus de bewoordingen in de brief van Gedeputeerde Staten, *kunnen wij niets anders in zien dan een voor een bestuursambtenaar [bedoeld werd Serraris] onwaardige speculatie op thans in het volk levende gevoelens*. De brief aan de minister werd besloten met het uitspreken van het vertrouwen, *dat U Edele aan het verzoek niet zult voldoen*.

Serraris moet op de hoogte zijn gebracht van de mening van het provinciebe-

stuur en vroeg eind augustus 1945 een audiëntie aan bij de minister van Binnenlandse Zaken. Woensdagmiddag 29 augustus, werd hij, de voorzitter, met twee andere leden van het anti-annexatiecomité ontvangen, niet door minister L.J.M. Beel zelf, die wegens ambtsbezigheden verhinderd was, maar door diens secretaris-generaal J.M. Kan.⁹¹ Het comité zette nogmaals met de bekende argumenten uiteen, dat de grenswijzigingen niet gehandhaafd konden worden. De secretaris-generaal antwoordde dat overeenkomstig het in 1944 in Londen genomen regeringsbesluit E 39 de grenswijzigingen voorlopig gehandhaafd zouden blijven totdat de nieuwe Tweede Kamer daarover een definitieve beslissing zou nemen. Na een uitvoerige discussie van de secretaris-generaal met de drie comitéleden Serraris, Van Thoor en Bastiaansen, was zijn voor Ginneken weinig hoopgevende conclusie, dat hij weliswaar een open oog had voor hun standpunt maar dat het regeringsstandpunt gericht was op de feitelijke situatie en de eisen der praktijk. In andere woorden: terugdraaien van de wijzigingen zou op nog al wat problemen stuiten.⁹² Op de notitie van Kan staat in een ander handschrift (van Beel?): *gezien E 39 [Londens besluit] en het advies van G.S. voorshands opleggen*. De kansen voor herziening leken daarmee van de baan.

Het anti-annexatiecomité liet echter niet af en schreef in oktober van hetzelfde jaar opnieuw in een brief aan de minister, dat de beslissing uit de oorlog teruggedraaid diende te worden.⁹³ Van het departement kwam echter geen reactie. Meer dan een jaar later – burgemeester Serraris was ondertussen in juli 1946 overleden – hoopte het comité dat de koningin invloed zou kunnen hebben op een spoedige beslissing ten gunste en stuurde haar een verzoekschrift, waarin nogmaals de bezwaren tegen de annexatie werden opgesomd. Het verzoek werd *vanwege H.M. in handen gesteld* van de politiek verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken.⁹⁴ Het comité was weer terug bij de instantie, die de beslissing moest nemen. Beel stuurde het verzoekschrift om commentaar aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, dat in zijn reactie heel kort was: *Wij handhaven de bij onze brief van 10-4-1945 neergelegde opvatting. De grenswijziging is op rechtsgeldige wijze geschied zonder inmenging der bezettingsautoriteiten. Er is geen enkele reden de zaak ongedaan te maken*. De minister was het daarmee eens en hij verzocht Gedeputeerde Staten dat namens hem aan het anti-annexatiecomité te berichten.⁹⁵

Hiermee kwam een einde aan het langdurige verzet van Ginneken tegen het opgaan in de gemeente Breda. Onder leiding van burgemeester Serraris en het anti-annexatiecomité was van 1938 tot in 1947 op alle mogelijke, vaak felle manieren tegen de grenswijziging geprotesteerd. Vóór de oorlog werden daarbij de argumenten gebruikt, dat de grenswijziging niet noodzakelijk was en door het overgrote deel van de bevolking niet werd gewenst. Na de bevrijding in oktober 1944 kwam de nadruk te liggen op het ‘onnederlandse’ karakter van de beslissing. De beslissing werd gezien als een vorm van collaboratie, en derhalve zowel letterlijk als figuurlijk, als verwerpelijk. De gemeente Breda, de provincie en de minister bleven vasthouden aan de eigenlijke argumenten voor de noodzaak van een grotere gemeente en vonden dat de beslissing daarom gehandhaafd moest blijven.

Het verloop van de geschiedenis heeft laten zien, dat de vorming van grotere gemeenten een proces is, dat zich meestal voltrekt tegen de wens van de lokale bevolking. Des te wranger is het, dat een deel van het onvermijdelijke groeiproces van

Breda tijdens de bezetting heeft moeten gebeuren. De beeldvorming erover is zich daardoor, zeker in de verhouding tussen 't Ginneken' en Breda, nog lang blijven afspelen binnen het 'goed of fout'-schema, waarmee niet alleen de gebeurtenissen, die het gevolg van de oorlog waren maar ook alle andere gebeurtenissen, die zich in de oorlog voordeden, de maat werd genomen. Voor het stadsbestuur van Breda was de uitbreiding de voortzetting van een ontwikkeling die lang vóór de oorlog begonnen was en ondanks de bezetting gewoon door kon gaan omwille van argumenten, die eveneens van voor de oorlog dateerden. Voor Ginneken en Serraris waren oorlog en bezetting hét middel de ongewenste ontwikkeling te doen terugdraaien.

Tenslotte

De geschiedschrijving over Breda en de Tweede Wereldoorlog is grotendeels – en daar wordt niets denigrerends mee bedoeld! – blijven steken in goedbedoeld amateurisme. Uit interesse, enthousiasme en bewogenheid zijn de verhalen over de meest ingrijpende gebeurtenissen uit de oorlog opgetekend en verhaald. Het perspectief van 'onderdrukking en verzet', en de maatstaf van 'goed of fout' zijn daarbij op een vanzelfsprekende wijze gehanteerd. De meeste aandacht ging in de verhalen uit naar het begin van de oorlog met de ontwrichtende evacuatie en de zo lang verwachte bevrijding. Daarnaast heeft een aantal gebeurtenissen zo'n indruk gemaakt, dat erover in de herinnering van de bevolking een bepaalde beeldvorming heeft plaatsgevonden, ingekaderd in het schema van 'goed of fout'.

Het beeld van de Bredase oorlogs- en bezettingsperiode is gefragmenteerd, verbrokken en eenzijdig. De periode tussen het begin en einde van de bezetting, waarin het bestuur en de bevolking van de stad van dag tot dag moesten zien verder te leven, is minstens even belangrijk. Was de bezetting een gebeurtenis waardoor het gewone leven tot stilstand kwam of drastisch veranderde of was het belangrijk de gewone gang van zaken met betrekking tot bestuur van de stad en dagelijks leven van de bevolking zo goed mogelijk voort te zetten? In hoeverre was de oorlog een breuk met het verleden en bracht het ontwikkelingen van voor 1940 tot stilstand? (Zie hierboven onder meer de discussie over de rechtmatigheid van de grenswijziging van 1942) Hoe is gereageerd op de steeds toenemende ingreep van de bezettende macht op het dagelijks leven? Hoe heeft de stedelijke overheid dat gedaan? Hoever ging het samenwerken van bestuurders, ambtenaren, bevolking en bedrijven met de bezettende macht? Wat betekende de aanwezigheid van de Duitse bezetter, de *Ortskommandantur*, de in de stad gelegeerde militairen, de Duitse politie, voor de stad en de bevolking? Wanneer werden de grenzen van de samenwerking met de bezetter bereikt? Allemaal vragen met nog geen of onvolledige antwoorden. Systematisch archief- en bronnenonderzoek naar schriftelijke gegevens en, waar nog mogelijk, mondelinge informatie van personen uit de bezettingsperiode is nodig om een beeld van oorlog en bezetting van Breda op te roepen, dat recht doet aan zowel de historische werkelijkheid als aan de persoonlijke beleving daarvan. Onvolledige, onduidelijke en soms tegenstrijdige beelden zullen op die wijze verhelderd en aangevuld kunnen worden. Een open en kritische beschouwing is daarbij nodig met begrip en inlevingsvermogen voor de tijdsomstandigheden en de personen, die er een rol inspeelden.

Bijlage

Lijst van publicaties over Breda en Tweede Wereldoorlog

De lijst bevat zowel publicaties, die uitsluitend over Breda en de oorlog gaan, als werken, waarin het onderwerp als onderdeel voorkomt. Het is mogelijk, dat de lijst van publicaties onvolledig is of fouten bevat. Voor op- en aanmerkingen houdt de auteur zich aanbevolen.

1. D. Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', in: *French historical studies* 8 (1972-1973), 459-488.
2. J. van Alphen, *Breda bevrijd, October 1944* (Breda, 1944).
3. H. van den Assem, 'De evacuatie van Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994), 1-28.
4. H. Banning, 'De vlucht van Breda', in: *Intermediair* 26 (1990), 18, 30-37.
5. J. Bartman, '84 Jaar Dagblad van Noord-Brabant of 42 jaar Dagblad De Stem, een 125-jarig jubileum', in: *De Journalist*, 9 augustus 1985, p. 18-21.
6. C.J. Berenschot-Hilte, 'Opstel over de Vlucht', in: *Engelbrecht van Nassau* (1993) 4, 359-361.
7. J. van den Bergh, *De Post op de Vloeiweide* (Breda, 1945).
8. J. Brouwers, Vraagtekens bij een geval van collaboratie, Albert van de Poel, hoofdredacteur van het Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland in 1941 (Breda, doctoraalscriptie K.U.N.,1986).
9. J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant van de L.O./L.K.P. en Trouw* dl.1 (Breda, 1984).
10. J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant, dl.3, De Ordedienst (O.D.) in Bergen op Zoom, Roosendaal, Breda, Tholen, St. Philipsland, Haamstede-Zeeland* (Breda, 1988).
11. J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant, dl. 4, O.D. en L.O./K.P.* (Breda, 1988).
12. P.C. Buurmans (bew. C. Hoosemans), *De Vlucht 12 mei 1940* (Breda, 1991).
13. P.C. Buurmans (bew. C. Hoosemans), *De Vlucht II, nog meer herinneringen*, (Breda, 1991).
14. P.C. Buurmans, *Historie van de Gemeentepolitie Breda*, dl.2, 1937- plm.1980, (Breda, 1987). [typoscript, fotocopie in bezit van stadsarchief].
15. P.C. Buurmans (bew. C. Hoosemans), *De laatste 110 jaar van de Gemeentepolitie Breda* (Breda, 1993).
16. C.P. Coenders, *Breda in oorlog, 1939-1945* (Breda, 1988).
17. C.P. Coenders, 'Breda en de Franse militaire hulp', in: *Engelbrecht van Nassau* (1989) 8, 186-194.
18. C.P. Coenders, '1940, Breda en de Franse militaire hulp. Bredanaars met Pinksteren op de vlucht', in: *Armex Defensie Magazine LXXIII* (1989), 7-10.
19. J.P.A. van den Dam en P.M. Toebak, *Politie in Breda, speuren naar sporen* (Breda, 1990).

20. P. Dingemans, 'De meidagen van 1940', in: *Breda, tijdschrift voor Bredanaars* nr.4 (1978).
21. M.J.M. Duijghuisen, m.m.v. P. Klep, *Geschiedenis van Breda, III, 1795-1960 Hoofdlijnen en accenten* (Breda, 1990).
22. J. Dute, *Catalogus van de tentoonstelling ter herdenking van de evacuatie van Breda* (Breda, 1970).
23. F. Fickinger-Wendels, *Zeven maanden zwerven* (z.p., z.j.) (Over de vlucht 1940)
24. G. Goossens- van der Sande, *Herdenking Vloeiweide*, (z.p., z.j.).
25. J. van Haastert, *De bijzondere rechtspleging in Nederland 1945-1948* (Breda, 1982), (Niet uitgegeven typoscript, in bezit Stadsarchief, over de berechting van politieke delinquenten uit het Bredase).
26. A. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding* (Breda, 1947).
27. F. van der Heijden, H. Huijgens, P. Toebak en H. Wessels, 'Breda na de bevrijding – euforie, ontreddering en starheid ineen', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994), 143-172.
28. M. van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk, Belevissen van een koerierster* (z.p., z.j.).
29. A. Jansen, 'Mei 1940 brengt Ginneken chaos, verwoesting en menselijk leed', in: *Een halve eeuw Ginneken. Schetsen uit de periode 1890-1942* dl. 2 (z.p. [Breda], z.j. [1991]), 183-200.
30. A. Jansen, 't Ginneken, *Fragmenten uit de geschiedenis* (z.p. [Breda], z.j. [1989])
31. A. Jansen, 'Na jarenlange strijd wordt Ginneken een wijk van Breda', in: *Een halve eeuw Ginneken. Schetsen uit de periode 1890-1942*, dl. 2, (z.p. [Breda], z.j. [1991]), 201-219.
32. E. Janssens en W. Mol, *Ter herinnering aan de evacuatie van Breda mei 1940* (Breda, 1990).
33. J. Jaspers, *Tussen Witte Wolk en Anneville, 1939-1945* (Ulvenhout, 1984-1^e uitg.; 1994-2^e uitg.).
34. J. Jonker, *Koninklijke Marechaussee, brigade Breda* (1984, niet uitgegeven typoscript).
35. J. Koolhaas-Revers, *Evacuaties in Nederland, 1939-1945* (Den Haag, 1950).
36. J.W.N. Leheux, *Oorlogsdagboek, 1-1-1941 - 31-12-1945* (Breda, 1984)
37. C. Lossez (bew. C.J.M. Brok en J.M.F. Ijsseling), 'De Bredase joden en de holocaust', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994), 29-51.
38. S. Maczek, 'De bevrijding van Breda, oktober 1944', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 12 (1959), 154-164.
39. P.C. Marijnissen, *Verzetsgroep Post P.-Breda/P.C. Marijnissen* (Rucphen, 1983), (onuitgegeven typoscript, ex. in Stadsarchief).
40. J.J.G. Mathijssen, *Inventaris van het archief van de gemeentepolitie Breda* (Uitgave gemeentelijke archiefdienst, inventarissen, nr. 2) (Breda, 1988).
41. J.M.M. Meeuwissen, 'Ginneken vluchtte onverwacht', in: *Breda, tijdschrift voor Bredanaars* nr.4 (1978).
42. Molinie General, *La 25e Division motorisé, division d'Auvergne, de Breda á Lille et á Dunkerque* (Leroux, 1956).
43. P. Mooren, *Oorlog onderweg, Brabant in de Tweede Wereldoorlog* (Den Bosch, 1994).

44. Neerlandiapers, *Breda evacueerde. Een herinnering aan de evacuatie van Breda op Pinksteren 1940* (Utrecht/Breda/Maastricht, z.j. [1940]), Uitgave in augustus 1940 van de reportages in toenmalig Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland over de evacuatie.
45. *Nieuws van de Dag*, 4 juni 1940, De ontvangst van de Bredase vluchtelingen in Antwerpen. Overdruk van het artikel in: *Breda, tijdschrift voor Bredanaars* nr.1 (1977).
46. T. Peeters, *De Eerste Poolse Pantserdivisie in Nederland. 'Operatie Breda'* (Breda, z.j. [1978]).
47. T. Peeters, *Het poolse aandeel in de overwinning van Breda* (Breda, 1984)
48. Fr. Peters, *De Magere Jaren, [de oorlogsjaren 1942-1944 in Breda]* (Niet uitgegeven typoscript).
49. J. Sadee en C. Lossez, *We zullen hen niet vergeten, Bredase slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van het conflict Nederland-Indonesië* (Breda, 1992).
50. J. van der Sanden en C. Rombouts (samenstellers), *Gedenkschrift Vloeiweide, 4 oktober 1944* (z.p., stichting Herdenking Vloeiwijde, 1989).
51. Henri 't Sas, *De vlucht uit Brabant* (Eindhoven, 1980). Herziene en aangevulde uitgave door Guido 't Sas van, *Oorlogsstorm over Brabant, 1941*.
52. S. Schellekens, 'De Evacuatie van Breda herdacht', in: *De brieven van Paulus* 15 (1990).
53. J.W.M. Schulten, 'De radiopost van de Ordedienst in Rijsbergen, achtergronden van het drama op de Vloeiweide', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994), 87-114.
54. H. Smeenk, 'Van 'Dolle Dinsdag' naar 5 mei, Breda in de stroomversnelling', in: *Breda, tijdschrift voor Bredanaars*, extra nummer.
55. R. Stolarz, 'Beroemd bataljon bracht vrijheid', in: *Engelbrecht van Nassau* (1983) 2, 29-34.
56. H. Termeer, 'Een vroege erfenis van de Tweede Wereldoorlog, de voormalige illegaliteit en de onstabiele bestuurlijke situatie in Breda: oktober 1944-mei 1945', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994), 115-142.
57. M. Trommelen, *Zwartfront marcheert... pas op je ruiten. Zwartfront in Breda* (Tilburg, scriptie Mollerinstituut, 1980).
58. Vakgroep Nieuwste Geschiedenis K.U.N., doctoraal onderzoekscollege 1973-1975, o.l.v. prof. A.F. Manning en dr. J. Bosmans: materiaal en verslagen per stad of streek, o.a. Breda.
59. Bert Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek 1940-1945* (Amsterdam, z.j.)
60. K. van Waelre, *In den maalstroom van den oorlog: de lijdensweg van de burgers van Breda* (Amsterdam, 1940).
61. Y.P.W. van der Werff, 'De evacuatie van Breda, Vlucht zonder zin', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* nr. 14 (Amsterdam, 1970), 387-389.
62. H.J. Wolf, *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie, Gedenkboek* (Den Haag, 1979).
63. L. Zonneveld, *Luidklokken in Breda ten tijde van de klokkenvordering in 1942-1943* (z.p., z.j.).

64. De 'Studiegroep Breda en omgeving in de Tweede Wereldoorlog' gaf de volgende nummers uit:
 1. Organisatie gemeentebestuur Breda, april 1973.
 2. a. Maatregelen naar aanleiding van de internationale situatie.
b. De Annexatie, januari 1974.
 3. De Annexatie, vervolg, april 1974.
 4. De Fransen komen, januari 1975.
 5. De Slag om Brabant, dl. 1., maart 1975.
 6. De Slag om Brabant, dl. 2, juni 1975.
 7. De Evacuatie, dl. 1, maart 1976.
 8. De Evacuatie, dl. 2, juli 1976.
 9. De Evacuatie, dl. 3, zonder datum.
 10. Foto's en documenten Bredase Burgerwacht, zonder datum (1982).
65. *Breda's donkere dagen in 1944* (z.p. [Breda], z.j. [1945]). Het beschrijft vooral de periode van 15 augustus t/m januari 1945. Schrijver onbekend.
66. *Jubileumboek Hollandsche Kunstzijde Industrie voor het personeel* (Breda, HKI, 1946).

AANTEKENINGEN

1. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*.
2. Stadsarchief Breda (SAB), Collectie Hallema (afd.IV-40), inv.nr. 202. In dit inventarisnummer bevindt zich een overzichtslijst van 58 stukken, rapporten en verslagen over personen en gebeurtenissen uit de bezettingsperiode, die naar het RIOD/NIOD zijn gestuurd.
3. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda*.
4. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda*, 306-307.
5. Bert Voeten, *Doortocht, een oorlogsdagboek*.
6. SAB, Redactiecommissie van deel III van de *Geschiedenis van Breda* (afd.III-89), inv.nr. 71A. In totaal werden van 58 personen interviews op band opgenomen en vervolgens uitgeschreven. Een groot deel van de geïnterviewden werd ondervraagd over de bezettingsperiode. Het materiaal is tot nu toe nauwelijks gebruikt.
7. Zie voor de auteurs en de titels van de bijdragen de nrs. 3, 27, 37, 53, en 56 van de lijst van publicaties in de bijlage bij dit artikel.
8. Ad v.d. Oord (samensteller), *Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog, een gids voor bronnen en literatuur* ('s Hertogenbosch, BRG, 1994)
9. J.C.H. Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog', in: *Crisis, bezetting en herstel, Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989). Een andere belangrijke bron voor deze paragraaf is: J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940 - 5 mei 1945', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 15 (Haarlem, 1982), 55-94. Het verscheen ook in de bundel *Crisis, bezetting en herstel*.
10. B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag, 1960); J. Presser, *Ondergang. De vervolging en de verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (2 dln. Den Haag, 1965); L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1969-1991).
11. Ruime verspreiding kende de uitgave *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (Leiden, 1970-1971) in losse afleveringen en daardoor met gespreide betaling.
12. Chris van der Heijden, *Grijs verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. (Amsterdam/Antwerpen, 2001), 11.
13. Een voorbeeld daarvan is de 'Affaire Aantjes', in 1978. Mr. W. Aantjes was in die tijd fractieleider van het CDA in de Tweede Kamer. Hij had zich tijdens de Tweede Wereldoorlog om bepaalde redenen bij de Duitse SS gemeld. Het gevolg was, dat hij moest aftreden.
14. J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983); J.C.H. Blom, *In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. (Bergen NH, 1983), ook opgenomen in de bij noot 9 vermelde bundel.
15. Blom, *In de ban van goed of fout*, 107.
16. E.H. Kossmann, 'De Tweede Wereldoorlog 1940-1945', in: *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* dl. 3 (Amsterdam/Brussel, 1977), 272.
17. G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie, Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem, 1990).
18. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 11-12.
19. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 13.
20. H. Flap, K. Geurts, W. Ultee, 'De Jodenvervolging in lokaal perspectief', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997).
21. Blom, *In de ban van goed of fout*, 110.
22. Edwin Black, *IBM en de holocaust. Het strategisch verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika* (Utrecht, 2001).
23. In de wetenschappelijke geschiedschrijving zijn er ook uitzonderingen. Voorbeeld: Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1997). De schrijfster acht wegens hun houding tijdens de bezetting, het overgrote deel van de Nederlanders, onder wie koningin Wilhelmina door haar vlucht naar Engeland in mei 1940, medeverantwoordelijk voor het succes van de jodenvervolging in Nederland.
24. Jacques Sadee en Corrie Lossez, *Wij zullen hen niet vergeten. Bredase slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van het conflict Nederland-Indonesië*.
25. SAB, Secretarie-archief 1926-1944, doos 553, map III, Geheim Archief burgemeester, 18-6-1940, brief Van Slobbe aan departement van Oorlog: het rapport draagt als datum 15 juni 1940.

26. *De Stem*, 2 mei 1970: Interview met P.J. Cruysen.
27. SAB, archief gemeentepolitie 1937-1974, inv.nr. 1086: kopieën van de overlijdensaangiften.
28. Artikelen over de Bredase executie zijn te vinden in: *De Telegraaf*, 2 mei en 6 mei 1970; *De Stem*, 2, 8, 13 en 20 mei 1970.
29. SAB, archief gemeentepolitie 1937-1974, inv.nr. 1086, proces-verbaal d.d. 14-5-1970.
30. Handelingen Tweede Kamer, Zitting 1969-1970, Aanhangsel, p. 2539: 6-5-1970, vraag hr. Lems, PvdA; Zitting 1970-1971, brief minister van Defensie en van Justitie d.d. 20-11-1970.
31. Jansen, 'Mei 1940 brengt Ginneken chaos', 183-200; Meeuwissen, 'Ginneken vluchtte onverwacht'; Henri 't Sas, *De Vlucht uit Brabant*, 139-165. Voor een verslag van de eerste zittingsdag van het Ambtenarengerecht van het proces Serraris contra Van Bilzen: *Bredasche Courant*, 17-12-1940 en *Dagblad voor Noord-Brabant en Zeeland*, 18-12-1940.
32. *Bredasche Courant*, 17-12-1940.
33. Jansen, 'Mei 1940 brengt Ginneken chaos', 197.
34. Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Ministerie van Binnenlandse Zaken afdeling Binnenlands Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2046, Relas van de Oud-Inspecteur, titulair chef van de politie te Ginneken, F. v. Bilzen (Gestencild exemplaar).
35. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2046, 5-1-1942, brief van secretaris-generaal van Binnenl. Zaken aan Commissaris van de provincie.
36. *Nieuwsblad van het Zuiden*, 15-7-1950, mededeling van v. Bilzen aan de hr. Vinken, medewerker Tilburgs verzet.
37. Stadsarchief Vlaardingen (SAV), archief gemeentepolitie, inv.nr. 393, 1-12-1941, besluit burgemeester; Klaas Kormaat, *De schok van het onbekende, Vlaardingen tijdens crisis, bezetting en bevrijding 1936-1947* (Zaltbommel, z.j.), 150-151.
38. SAV, archief gemeentepolitie, inv.nr. 396, Ontslagbesluit van 23-1-1942 en 4-3-1942.
39. SAV, archief gemeentepolitie, inv.nr. 359, 13-12-1941, brief v. Bilzen aan commissaris van politie.
40. *Groot Tilburg, Nieuws- en Advertentieblad* nr. 28, 18-5-1945; nr. 29, 25-5-1945; nr. 30, 1-6-1945. Drie artikelen van pater Gervasius over de oprichting van het illegale blad *De Stem* en de rol van Van Bilzen. De artikelen verschenen in enigszins gewijzigde vorm ook in Breda in *De Stem* van 19, 22 en 26 mei 1945. Van de gebeurtenissen in Ginneken en Vlaardingen geeft Gervasius, zich kennelijk baserend op informatie door v. B. zelf, een voor v. Bilzen nogal rooskleurig en onjuist beeld. Ad de Beer, *Zo maar een stad, Tilburg 1940-1945* (Tilburg 1994), 119-120.
41. O.a. in: Joop Bartman, '84 Jaar Dagblad van Noord-Brabant of 42 jaar dagblad de Stem', in: *De Journalist* nr. 15, 9-9-1985, 18; Ad Jansen, 'Mei 1940 brengt Ginneken chaos', 197. De oorsprong van de bewering ligt bij de artikelen van pater Gervasius.
42. *Nieuwsblad van het Zuiden*, 15-7-1950.
43. ARA, archief Militair Gezag, Sectie I, inv.nr. 1008, Kaartenbak Noord-Brabant. D.M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg, 1999), 87-89.
44. Parlementaire Enquêtecommissie, 4C-I, verhoren, 801, 1942-1943.
45. SAB, Secretarie-archief 1926-1944, doos 554, map II, Geheim Archief Burgemeester, 25-7-1947, Rapport betreffende J. Mansvelt aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken, 2^e dl.
46. SAB, Collectie Relik van Hoof (afd.IV-50), inv.nr. 11. Het verhaal is ook te vinden in: De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie*, 242.
47. SAB, archief gemeentepolitie 1937-1974, inv.nr. 34b, Rapport over Driessen in 't Duits.
48. SAB, Redactiecommissie van dl. III van de *Geschiedenis van Breda* (afd.III-89), inv.nr. 71A, interview mevr. v. Gulp-Spreeuw, 38; Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 83.
49. L. de Jong, (pop. ed.) dl. 7, 1213-1233.
50. SAB, Redactiecommissie (afd.III-89), interview P.J. Greve; Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 83, 273.
51. *V.P.R.O. gids*, 8-5-2001, 10-11, begeleidend atikel door M. v. Bracht; *N.R.C.-Handelsblad*, 8-5-2000, begeleidend artikel door A. Visser.
52. SAB, Collectie Relik van Hoof (afd.IV-50), inv.nr. 9; Zie ook Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 83; *Trouw*, okt. 1944; *De Stem*, 13-11-1944, artikel dr. Gerretzen.
53. SAB, Secretarie-archief 1926-1944, doos 552, map IV, Geheim Archief burgemeester, 17-7-1942, brief Van Slobbe aan Commissaris van de provincie: met namen van op 13 juli 1942 gegijzelde burgers.

54. SAB, Redactiecommissie (afd.III-89), interview P.J. Greve, 24; Zie ook De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie*, 249-250, die de bewering van Greve overnam.
55. *Bredasche Courant*, 18-3-1947, Verslag van het proces.
56. SAB, Secretarie-archief 1926-1944, doos 408, map X; interview P.J. Greve, 32.
57. Van der Sanden en Rombouts, *Gedenkschrift Vloeiweide*, 16.
58. ARA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 73372, Proces Wiegand, ongedateerd, getuigenverklaring Frank de Bruijn.
59. ARA, CABR, inv.nr. 73372, 20-2-1947, getuigenverklaringen van Suykerbuyk, Gageldonk, Loesberg.
60. ARA, CABR, inv.nr. 73372, 1-10-1946, getuigenverklaring W. Stövsand tijdens verhoor inzake de executie van mevrouw Cornelissen en twee marechassees. De SS'er W. Stövsand (ook gespeld Stöwsand, Stuifsand) was hoofd van de Sicherheitsdienst van Breda van november 1940 tot 18 september 1944.
61. *De Stem* en de *Bredasche Courant* van 21-10-1948 met verslag proces Wiegand voor het Bijzonder Gerechtshof te Den Bosch.
62. Zie vermelde bronnen bij noot 58, 59, 61.
63. ARA, CABR, inv.nr. 32616, 19-11-1946, verhoor Blom; ook in inv.nr. 73372, 28-2-1947, getuigenverklaring Blom.
64. ARA, CABR, inv.nr. 73372, 14-8-1946, getuigenverklaring van Wiegand.
65. ARA, CABR, inv.nr. 73372, Warcriminal Arrestreport van Wiegand. Wiegand was ook betrokken bij de fusillade op de schietbaan aan de Galderse weg van de op de Vloeiweide gevangen genomen verzetsmensen. Eveneens bij de executie van mevr. M.J. Cornelissen en de marechassees A.Th.J. van Gestel en G.A. Gerritsen uit Baarle Nassau-Baarle Hertog op 10 september 1944.
66. In ARA, CABR van het ministerie van justitie in Den Haag bevinden zich twee dossiers met materiaal over het proces, inv.nr. 73372 bevat de processtukken, inv.nr. 112825 bevat besluiten tot in vrijheidsstelling, waaronder dat van Wiegand. Het proces ging uitsluitend over de executie van Scheffelaar en de Bruin en de mishandeling van een aantal burgers.
67. Van der Sanden en Rombouts, *Gedenkschrift Vloeiweide*, 16, 22.
68. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 67; Coenders, *Breda in oorlog*, 5.
69. Jansen, 'Na jaren van strijd wordt Ginneken een wijk van Breda', 202-219; Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda*, 184, 193,194 en 264-266, 269-271. Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens over de grenswijziging uit deze publicaties afkomstig.
70. Voor informatie over de ingewikkelde ontstaans- en annexatiegeschiedenis van de Baronielaan, zie: Gerard Otten, *100 Jaar Baronielaan, 1897, dl. 2* (Breda, 1997).
71. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 25-1-1939, brief van Gedeputeerde Staten aan minister.
72. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 6-1-1939, brief aan minister. Ondertekenaars, met de functies die ze in hun eigen bewoordingen uitoefenden: C. v.d. Broek, Ulvenhout, secretaris-penningmeester Land- en Tuinbouworganisaties, voorzitter Oranjecomite; Riezebos, Ginneken, Directeur-Hoofdredacteur Bredasche Courant; Graumans, Brabants litterator, Willem de Zwijgerlaan, Den Haag; De Hoogh, Ulvenhout, Secretaris-penningmeester Middenstandsvereniging, bestuurder sportorganisaties; Wagner, ex-voorzitter E.K. Harmonie Ginneken; Huijs, onderwijzer Bijzonder Onderwijs, Ulvenhout; C.A. Martens, bestuurder Land- en Tuinbouworganisaties en sportverenigingen, Ulvenhout; A.A. Mertens, Secr.-penningmr. Werkliedenvereniging, Ulvenhout; Goossen, Voorzitter jeugdorganisaties te Ulvenhout; A.C. van Eijnatten, Algemeen Leider jeugdorganisaties Ulvenhout en directeur E.K. Harmonie Ginneken.
73. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 24-5-1939, brief Van Slobbe aan Van Boeyen.
74. Van Slobbe was lid van de R.K. Staatspartij en tweemaal, in 1935, toen hij nog Gouverneur van Curaçao was, en in 1937, toen hij al burgemeester van Breda was, door zijn partij als mogelijke minister van Oorlog naar voren geschoven; G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalities, dl. III: De geschiedenis van de kabinetformaties 1933-1939* (Leiden, 1993), 356, 493.
75. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 10-10-1939, brief minister aan Gedep. Staten v. Noord-Brabant.
76. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 2-11-1939, brief van Gedep. Staten aan minister.

77. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331: Conclusies van de bespreking op 3-9-1940; Duighuijsen, *Geschiedenis van Breda*, 269 vermeldt dat Teteringen ook zou worden opgeheven en, minus het Bredase deel, in zijn geheel zou gaan naar de gemeente Gilze-Rijen. Wat precies de bron hiervan is, blijft echter onduidelijk.
78. *Dagblad v. Noord-Brabant en Zeeland*, 11-10-1940.
79. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 8-11-1940, brief Frederiks aan Gedep. Staten van Noord-Brabant.
80. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 11-6-1941, brief v. Slobbe aan Frederiks; 26-6-1941, antwoord van Frederiks.
81. *Bredasche Courant*, 16, 18 en 20 -7-1940.
82. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2046, brief van v. Mierlo en v. Gestel, 31-12-1940.
83. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2046, 10-2-1941: Handgeschreven notitie voor de secretaris-generaal v. Binnenl. Zaken; in inv.nr. 2046 van het archief van Binnenlandse Zaken bevinden zich vele klachten over het optreden van Serraris gedurende zijn ambtsperiode.
84. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2046, 16-7-1940, besluit van secretaris-generaal tot eervol ontslag op eigen verzoek. Op het ontwerpbesluit staat in potlood de notitie: *Advies CdK [Commissaris der Koningin] telefonisch ingewonnen: eervol ontslag, geen dankbetuiging*. In 1947 wist de weduwe van Serraris dit besluit te doen herzien en vervangen door *eervol ontslag met dankbetuiging voor de langdurige diensten door hem als zodanig bewezen*, met als argument, dat het besluit van 1940 genomen was door iemand, die met de Duitsers had gecollaboreerd. De correspondentie over de herziening bevindt zich in hetzelfde inv.nr.
85. Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), Archieven Militair Gezag, inv.nr. 401. Een door Serraris eigenhandig geschreven copie van het telegram aan Wilhelmina en het antwoord daarop bevindt zich in: SAB, Collectie Hallema (afd.IV-40), inv.nr. 237.
86. De in 1942 benoemde burgemeester van de nieuwe gemeente Nieuw-Ginneken H.C.A. Muijser was direct na de bevrijding geschorst. Hij zou zich gedurende de bezetting te weinig als een goed vaderlander hebben gedragen. In 1946 werd J.A.M. Rouppe van der Voort tot burgemeester van Nieuw-Ginneken benoemd.
87. RANB, Militair Gezag, inv.nr. 401, 29-11-1944, brief van de Militair Commissaris van Breda aan Serraris.
88. RANB, Militair Gezag, inv.nr. 401, januari 1945, brief Serraris aan minister v. Binnenl. Zaken.
89. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 2047. Er bevinden zich drie versies van het rapport over Van Slobbe in het archief van BiZa. Ze zijn ook te vinden in het archief van het Militair Gezag: RANB, Militair Gezag, inv.nr. 1126, Versie I en II; inv.nr. 38, versie III, de eindversie.
90. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 10-4-1945, brief Gedep. Staten aan Min. v. BiZa,.
91. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 25-8-1945, telegram van Binnenl. Zaken aan Serraris.
92. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, geschreven notitie van secretaris-generaal Kan ten behoeve van de minister van het gesprek met het Anti-Annexatiecomité op 29-8-1945.
93. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 29-10-1945, brief aan Min. v. Binnenl. Zaken.
94. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 11-4-1947, verzoekschrift aan de koningin.
95. ARA, Min. v. Binnenl. Zaken, afd. Binnenl. Bestuur 1879-1950, inv.nr. 1331, 24-4-1947, Min. v. Binnenl. Zaken aan Gedep. Staten, 13-5-1947, antw. Gedep. Staten aan minister; 5-6-1947, minister aan Gedep. Staten.